

Hanefî Fetvâ Usûlünün Oluşumu ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Tedvine Sağladığı Katkı Üzerine Bir İnceleme Mehmet Büyükmutu*

Öz: Hanefî fetvâ usûlünün erken dönemlerine dair bilgiler, sonradan telif edilen eserler aracılığıyla günümüze ulaşmaktadır. Bu bağlamda erken dönemlere dair ilk bilgiler Ebü'l-Leys es-Semerkindî tarafından *Kitâbü'n-Nevâzil* ile *Uyûnü'l-mesâil* isimli eserlerde bir araya getirilmiştir, ancak buradan hareketle Hanefî fetvâ usûlünün fetvâ usûlünün Semerkindî ile teşekkül ettiğini söylememiz mümkün gözükmemektedir. Nitekim Semerkindî'nin görüşlerine yer verdiği isimler ağırlıklı olarak 3./9. yüzyılda yaşamış fakihlerdir ve o döneme kadar fetvâ usûlüne dair birçok kâidenin oluştuğu görülmektedir. Bu durum, sosyal bilimlerin birçok alanında ve Hanefî mezhebi özelinde mezhebin teşekkül sürecinin tedvininden önce olmasının doğal bir sonucu olduğu örneğindeki gibi fetvâ usûlünde de kendini göstermektedir. Semerkindî'nin Hanefî literatürüne katkısı sadece nevâzil türünde günümüze ulaşan ilk eserini ona ait olması değil, bilakis erken dönem fetvâ usûlü kâidelerini ve gelişmelerini kayıt altına alma konusunda ortaya koyduğu fikhî mesâidir. Nitekim teşekkül, terakki ve tekâmül aşamaları dikkate alındığında İbn Âbidin'in yaklaşımlarıyla tekâmülünü tamamlayan fetvâ usûlü kâidelerinin ilk dönemlerde birçok hususunun teşekkül etmiş olduğunu göstermesi açısından Semerkindî'nin literatüre yaptığı bu katkı oldukça önemlidir. Bu bağlamda Semerkindî'nin fetvâ usûlüne dair 2./8. ve 3./9. yüzyıllardaki gelişmeleri bir araya getirmesi ve kendi dönemindeki ilerlemeleri ortaya koymasıyla fetvâ usûlünün tedvin sürecini başlatmış olduğu ve bu sürecin önemli bir dönüm noktasını ifade ettiği görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmamızda Hanefî mezhebinin fetvâ usûlü, tarihi süreç içerisindeki gelişimi, tedvin aşamasında Semerkindî'nin fetvâ usûlüne etkisi ve katkısının boyutları incelenmeye çalışılmaktadır. Araştırma yöntemi olarak ise *Kitâbü'n-Nevâzil* ile *Uyûnü'l-mesâil*'deki fetvâ usûlü ile ilgili kâideler incelenmekte, bu kâideler açıklamaları ve varsa örnekleriyle birlikte belirli bir sistematik çerçevesinde gruplandırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanefî Fetvâ Usûlü, Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Edebü'l-Müftî, Resmü'l-Müftî, *Kitâbü'n-Nevâzil*, Âdâbü'l-Fetvâ.

Hakem Sayısı: En az iki dış hakem

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Benzerlik Taraması: Yapıldı - intihal.net

* Serbest Araştırmacı.
Independet Researcher.
İstanbul, Türkiye | mehmetbmutu@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-0191-4069>

Atıf / Cite as: Büyükmutu, Mehmet. "Hanefî Fetvâ Usûlünün Oluşumu ve Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Tedvine Sağladığı Katkı Üzerine Bir İnceleme". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi-UMDE Journal of Religious Inquires* 7/2 (Aralık/December 2024): 137-172.
<https://doi.org/10.54122/umde.1559788>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Etik Bildirim: umde@nevsehir.edu.tr

Lisans: Yazar/lar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Study on the Formation of the Hanafi Fatwa Methodology and the Contribution of Abū'l-Layth al-Samarqandī to Its Compilation

Abstract: Information about the early stages of the Hanafi fatwa methodology has reached us through works authored in later periods. The first insights into these early periods were compiled by Abū'l-Layth al-Samarqandī in his works *Kitāb al-Nawāzil* and *'Uyūn al-Masā'il*. However, it does not seem accurate to claim that the Hanafi fatwa methodology was fully formed by Samarqandī. In fact, the scholars whose opinions Samarqandī includes mostly lived during the 3rd/9th century, and it is evident that by that time, many rules related to fatwa methodology had already been established. This situation reflects a common occurrence in many fields of social sciences, and specifically in the Hanafi school, where the process of a school's formation often precedes its formal codification.

Samarqandī's contribution to Hanafi literature is not limited to the fact that the first surviving work of the *nawāzil* genre belongs to him; rather, his significant juristic efforts in recording the early fatwa methodology rules and developments are of great importance. When considering the stages of formation, progression, and maturation, Samarqandī's contributions are particularly notable for showing that many aspects of the fatwa methodology were already formed in earlier periods, before it reached its full maturation with the approaches of Ibn 'Abidin. In this regard, Samarqandī's role in gathering the developments in fatwa methodology from the 2nd/8th and 3rd/9th centuries and presenting the advances of his own time marked the beginning of the formal codification of fatwa methodology and represents a significant turning point in this process.

Thus, in this study, we aim to examine the fatwa methodology of the Hanafi school, its development throughout history, and the extent of Samarqandī's influence and contribution during the codification phase. The research methodology involves analyzing the fatwa methodology rules found in *Kitāb al-Nawāzil* and *'Uyūn al-Masā'il*, and these rules are systematically categorized along with their explanations and, where applicable, examples.

Keywords: Islamic Law, Hanafi Fatwa Methodology, Abū'l-Layth al-Samarqandī, Adab al-Mufti, Rasm al-Mufti, *Kitāb al-Nawāzil*, Adab al-Fatwa.

Number of Reviewers: At least two external reviewers

Evaluation: Double-Blind Peer Review

Ethics Statement: Ethical principles were adhered to in the preparation of this study.

Plagiarism Check: Completed via intihal.net

Conflict of Interest: No conflicts of interest have been declared.

Funding: No grants, funding, or other support were received.

Ethics Contact: umde@nevsehir.edu.tr

License: The author/s retain the copyright of their works published in the journal, which are distributed under the CC BY-NC 4.0 license.

Giriş

Günümüze fetvâ usûlü konuları tamamlanmış şekilde ulaşan Mehmed Fikhî el-Aynî'nin (ö. 1147/1735) *Risâle fi Edebi'l-müftî'si*¹ ile İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî* isimli fetvâ usûlü/resmü'l-müftî risalesinin temel aldığı kâidelerin oluşumu erken dönemlere kadar uzanmaktadır. 2./8. yüzyıl, fıkıhın usûl ve furû bağlamında tüm konularının temellerinin atıldığı bir dönem olduğu gibi aynı zamanda Hanefî fetvâ usûlüne dair ana konuların ictihad merkezli olarak gündeme gelmeye başladığı bir dönem olarak da kendini göstermektedir. 3./9. yüzyıla gelindiğinde ise meşâyih ismi verilen mezhep müctehidleri² aracılığıyla fetvâ usûlüne dair birçok konunun şekillendiği görülmektedir. Ancak o dönemin fetvâ usûlüne dair çıkarım ve yaklaşımları, günümüze o dönemde yazılan eserlerle değil bir sonraki yüzyılda nevâzil³ türü olarak adlandırılan ve günümüze bu alanda ulaşan ilk eser olan Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin *Kitâbü'n-Nevâzil*'i⁴ aracılığıyla ulaşmıştır.

.....

- 1 Osman Şahin, "Fetvâ Emîni Mehmed Fikhî Efendi'nin (1147/1735) Hayatı ve Eserleri", *Diyanet İlmî Dergi* XLIV/3 (2008), 129-142.
- 2 Farklı şekillerde tanımlanmakta birlikte meşâyih kavramı Ebû Hanîfe'yi görmemiş ve ondan ders okumamış fakihlerin tamamı yahut Mâverâünnehir, Buhârâ ve Semerkant fakihleri olarak tarif edilmektedir. Bk. Ahmed b. Muhammed Nâsiruddîn en-Nakîb, *el-Mezhebü'l-Hanefî* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2002), 1/328.
- 3 Literatürdeki anlamı ve dönemsellik çerçevesi ile alakalı farklı değerlendirmeler yapılmakla birlikte *nevâzil* kavramı, 3./9. yüzyılın ilk yarısından sonraki dönemi ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bk. Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilazîz eş-Şâmî İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr* (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 1/169; Müsfir el-Kahtânî, *Menhecü İstinbâti ahkâmi'n-nevâzil* (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2003), 87-93.
- 4 Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin *Kitâbü'n-Nevâzil* veya *el-Fetâvâ* isimli eseri, nevâzil edebiyatına dair yazılan ilk eserler olarak bilinmekle birlikte bu türe dair yazılan ilk eser ile günümüze ulaşan ilk eser arasında farklılık bulunmaktadır. Bu bağlamda nevâzil edebiyatına dair ilk eserler Muhammed b. Fadl el-Belhî (ö. 319/931) ile yazılmaya başlayıp Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Abdullâh el-Belhî (ö. 319/931), Ebû'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî (ö. 326/938) ve Rüstüfağnî (ö. 345/956) ile devam ettiği nakledilmekte, ancak bunların günümüze ulaşmadığı görülmektedir. Bu sebeple nevâzil edebiyatına dair günümüze ilk ulaşan eser Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin *Kitâbü'n-Nevâzil*'i olarak bilinmektedir. Konuyla alakalı detaylı değerlendirmeler için bk. Adnan Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: M.Ü. İFAV Yayınları, 2022), 404; Okan Kadir Yılmaz, *Orta Asya Hanefî Fetvâ Literatürünün Gelişimi ve İcâre-i Tavile (4/10-6/12 Yüzyıllar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2023), 61-66.

Hanefî fetvâ usûlüne dair literatürün ve fetvâ usûlü tedvininin ilki olan Semerkandî'nin *Kitâbü'n-Nevâzil ve Uyûnü'l-mesâil'i*, 10./16. yüzyılda Muhammed ed-Destinâî (ö. 9.-10./15.-16. yüzyıl) ve Bedreddin eş-Şuhâvî (ö. 984/1576) tarafından Hanefî fetvâ usûlüne dair yazılan ilk müstakil risalelere ve bu döneme kadarki eserlere önemli ölçüde kaynaklık etmektedir.⁵

Bu çalışmamızda önce fetvâ usûlünün kavramsal çerçevesine, konusuna ve muhatabına; yani müftî ve müsteftîye değinilecek, ardından iki temel konu üzerinde durulacaktır. Öncelikle kurucu imamlar başta olmak üzere teşekkül öncesi dönemde fetvâda ve ictihadda usûle dair ortaya çıkan yaklaşımların neler olduğu ele alınacaktır. Temas edilecek diğer konu ise Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin kendi dönemine kadar gelişme gösteren fetvâ usûlü kâidelerini bir araya getirmesi ve kendisinin geriye dönük bu kâideler özelinde yaptığı bazı değerlendirmeler olacaktır. Nitekim Semerkandî'nin Hanefî fetvâ usûlüne dair en önemli katkısı, teşekkülü kayıt altına alarak sonraki dönemlerde gelişme gösterecek fetvâ usûlü kâidelerinin ilk nüvelerini nakletmesidir.⁶

Çalışmada ayrıca 2./8. ile 4./10. yüzyıllar arasındaki fetvâ usûlünün gösterdiği gelişim ve kurucu imamların mercek altına alınacak, kurucu imamların *ictihad usûlü* ile alakalı söylediklerinin *fetvâ usûlü* kapsamında değerlendirilmesinin imkânı ele alınacaktır. Bu çerçevede Semerkandî'nin yararlandığı isimlerin ve ele aldığı konuların muhtevasına değinilerek fetvâ usûlünün oluşum ve gelişimi incelenecektir. Böylece birbirinden farklı zaman dilimlerine tekabül

.....

5 Destînâî'nin *Âdâbü'l-müftîn* ismini taşıyan risalesi daha kapsamlı bir içeriğe sahip olup Şuhâvî'nin *et-Tırâzü'l-müzheb* ismini taşıyan risalesi daha çok tercih ve tashihlerle alakalı bilgileri ihtiva etmektedir. Muhammed ed-Destinâî, *Âdâbü'l-Müftîn*, "Muhammed ed-Destinâî'nin Âdâbü'l-Müftîn Adlı Risâlesi: İnceleme ve Tahkîk", thk. Şenol Saylan, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/1 (Bahar 2019), 245-270; Muhammed Bedreddin eş-Şuhâvî, *et-Tırâzü'l-müzheb fî tercihi's-sahihi mine'l-mezheb* (Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 2013); Muhammed Bedreddîn eş-Şuhâvî, *et-Tırâzü'l-Müzheb*, "Bedreddin eş-Şuhâvî'nin 'et-Tırâzü'l-Müzheb' Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi", thk. Osman Bayder, *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 211/257.

6 *el-Fusûl'de kıyas ve re'y/ictihad* gibi konulara değinmekle birlikte ictihad yapabilmenin şartları ile alakalı bazı hususlara temas eden Ebûbekir Ahmed b. Ali el-Cessâs (ö. 370/981) ile her ne kadar Ebû'l-Leys es-Semerkandî aynı dönemin fakihleri olsa da Cessâs'ın ictihad ile alakalı ifade ettiklerinin, fetvâ usûlüne değil, daha çok ictihad ve fıkıh usûlüne taalluk eden hususlar olduğu görülmektedir. Bk. Ebûbekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2000), 2/367-372.

eden teşekkül ve tedvin dönemlerinin birbirini ne şekilde etkilediği, varsa benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durulacaktır.

1. Konusu ve Muhatabı İtibariyle Fetvâ Usûlü

Müsteftînin fetvâ sorarken, müftînin ise hatalı/fasit/geçersiz fetvâdan emin olarak fetvâ vermek için riayet etmesi gereken ilkesel ve ahlâkî kâideler anlamına gelen fetvâ usûlü,⁷ iki temel kısımdan oluşmaktadır. Bunlar ahlak ile alakalı hususları içine alan âdâb bölümü ile ilke ve prensipleri içine alan kâide-usûl şeklinde kendini göstermektedir. Fetvâ usûlü konusunda telif edilen eserlerin daha çok fetvâ usûlü ve âdâbı şeklinde kavramlaştırılması buna işaret ediyor olsa da âdâb ile alakalı hususlar erken dönemlerden itibaren usûl kâideleriyle birlikte ele alındığından esasında fetvâ usûlünü oluşturan bütünü içinde yer almakta, âdâb konusundaki prensipler fetvâ usûlünden bağımsız bir disiplin yahut yazım türünü ifade etmemektedir. Söz gelimi Ebû'l-Leys es-Semerkindî, Nâtîfî (ö. 446/1054), Kâdî Cüken el-Gücerâtî (ö. 930/1523), Zeynüddîn İbn Nüceym (ö. 970/1563) ve daha birçok müellif fakih fetvâ usûlüne dair ortaya koyduğu yaklaşımlarda usûl ile âdâb konularını birlikte işlemektedir.⁸ Bununla birlikte fetvâ usûlü tarihsel süreçte resmî'l-müftî, edebî'l-müftî, âdâbî'l-fetvâ gibi kavramlarla müradif olarak kullanılan bir arka plana sahiptir. Dolayısıyla "âdâb" ifadesinin olduğu tanımlamalar ve terkipler daha çok etik ve ahlâkî unsurları ihtiva etmekteyken ilke ve kâidelere dönük hususların resmî'l-müftî, usûlü'l-iftâ gibi kavramlarla ele alındığı ve bu yönde bir örf olduğu gözlemlenmektedir.⁹ Günümüzde yapılan bazı tezlerde ise resmî'l-müftî kavramına dair ortaya konan bazı yaklaşımlar bulunmaktadır. ....

7 İbn Âbidîn Abdüssettâr Abdülcebbar Abbâs, *Menheciiyetü'l-iftâ* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 2014), 24.

8 Detaylı bilgi için bk. Nasr b. Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1998), 223; Ahmed b. Muhammed Ömer en-Nâtîfî, *el-Ecnâs fî furû'î'l-Fıkhî'l-Hanefî* (Riyâd: Dâru'l-Me'sûr, 2016), 144; Kâdî Cüken el-Gücerâtî, *Hizânetü'r-rivâyât* (Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla Koleksiyonu, 1095), 6^b; Zeynüddîn b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik Şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1997), 6/444.

9 Âdâb kelimesinin delalet ettiği anlam ve fetvâ usûlü konusunda oluşturduğu anlamsal örgüye dair detaylı bilgiler ve değerlendirmeler için bk. Mustafa Çağrı, "Edep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/412; Fahrettin Atar, "Fetva", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/486; Osman Şahin, *Fetvâ Âdâbı* (Samsun: yy., 2009), 14.

Bunlardan bazıları resmü'l-müftî kavramıyla taklit usûlünü,¹⁰ bir kısmı mezhep usûlünü¹¹ bir kısmı ise tercih usûlünü (veya mezhep içi tercih usûlünü)¹² kastetmekte ve temel tezlerini bu kavramlar üzerinden ortaya koymaktadır. Her birinin kendi içinde mantıksal bir çerçevesi ve usûlü olmakla birlikte bazı yönlerden tenkide ve tahlile açık gözükken bu değerlendirmeler bütüncül olarak ele alındığında ortak noktalarının “fetvâ usûlünün, resmü'l-müftîyi de içine alan daha kapsamlı bir boyutunun olduğu ve resmü'l-müftînin, fetvâ usûlünün ilke ve kâide kısmına taalluk eden bölümüyle alakalı olduğu” görülmektedir.¹³

Netice itibariyle fetvâ usûlü olarak adlandırılan hususların iki kısımdan teşekkül ettiğini söyleyebiliriz: Bunlardan biri âdâba dair konuların ele alındığı etik ve ahlâkî prensipler, diğeri ise fetvâ verme usûlünün yer aldığı ilke ve kâidelerdir. Bu sebeple fetvâ usûlü kavramının, ağırlıklı olarak ilke ve kâidelerden oluştuğu şeklinde bir kanaat bulunsa da bu kavramın hem ahlâkî prensipleri hem de ilke ve kâideleri içine aldığı ifade etmenin daha kuşatıcı ve mevcut literatüre daha uygun olacağını düşünmekteyiz.

Hanefî fetvâ usûlünün ilke ve kâidelerini oluşturan kısmı, muhtevası itibariyle normatif manada müftînin ve müsteftînin yerine getirmesi ve riayet etmesi gereken kuralları ihtiva etmektedir. Söz konusu kâidelerin kahir ekseriyeti, fetvâ usûlünün esas muhatabı olan müftîlerle ilgili olmakla birlikte müsteftîleri ilgilendiren kısımlar, oran itibariyle daha az bir yekunu içermektedir. Bunların da çoğunluğunun -Semerkandî'nin ele aldığı kâideler içinde de görüleceği üzere- âdâb kısmına taalluk ettiği gözlemlenmektedir. Nitekim fetvâ usûlünde müsteftînin üzerine düşen sorumluluklar olmakla birlikte fıkhî

10 Mustafa Ateş, *Son Dönem Osmanlı Fakihlerinden İbn Âbidîn'in Fıkıhçılığı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2019), 220.

11 Şenol Saylan, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü (Takdim Yazısı: Mürteza Bedir, Fetvâ ve Değişim)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 56.

12 Cihâd Ahmed Kudât, *Kavâidü't-tashîh ve't-tercîh fi'l-mezhebi'l-Hanefî* (Ürdün: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Doktora Tezi, 2010), 66-69; Seyit Mehmet Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2017), 220.

13 Bu yaklaşımlarla alakalı değerlendirme ve tahliller için bk. Ateş, *İbn Âbidîn'in Fıkıhçılığı*, 220-221; Mehmet Büyükmutu, *Hanefî Fetva Usulünün Teşekkülü ve IV.-X. YY. Arası Teori-Pratik İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2024), 73-75.

bilgisi olan ancak fetvâ melekesi ve ehliyeti olmayan kimseler için bu kâideler işlevsellik noktasında herhangi bir mesleki bilgi ifade etmemektedir.¹⁴

Fetvâ usûlünün muhatabı gerek âdâb gerekse kâide-ilke kısmı itibariyle hem müftiler hem de müsteftiler olmakla birlikte fetvâ usûlü ağırlıklı olarak müftilere hitap etmektedir. Müftî ise literatürde farklı şekillerde tanımlanıp müftülük için birtakım şartlar ileri sürülmekte,¹⁵ son tahlilde delillerini bilmek suretiyle Allah Teâlâ'nın hükümlerini ilzam etmeksizin açıklayan ve nakleden, bu vasfı itibariyle Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra onun vazifesini icra eden kimse şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁶ Farklı fakih ve müctehidlerin ileri sürdüğü şartları ihtiva eden bu tanımın ortak özelliği, müftînin verdiği hükmün delillerini bilmesi ve bu hükmü ilzam etmeksizin açıklayıp nakletmesidir.¹⁷ Fetvâ usûlünün âdâb kısmının müftilere ve müsteftilere yüklediği ahlâkî

.....

14 Fetvâ için ileri sürülen şartların sadece teorik mesleki bilgi değil, tecrübe edinecek şekilde mülâzemet ve staj gibi uygulamalı süreci de içine alması, fetvâ usûlünün esas muhatabı ve mesul gördüğü tarafın müftî olduğuna delalet etmektedir. Bu husus ilk olarak 5./11. yüzyılın son çeyreğinde Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî (ö. 500/1107) tarafından kaleme alınan *el-Hâvî'l-kudsî'de* (diğer bir adı *el-Hâvî fi'l-fetâvâ*) detaylı olarak ele alınmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim b. Ânûş el-Hasîrî, *Kitâbü'l-Hâvî fi'l-fetâvâ* (Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 549-001), 2^a-3^b.

15 Bu şartlar ana hatları itibariyle müftîde aranan ilmî şartlar ile ahlâkî şartlar şeklinde iki kısımda ele alınmaktadır. Bu şartların neler olduğu ile alakalı detaylı bilgi için bk. Ahmed b. Hamdân, *Sıfatü'l-müftî ve'l-müsteftî* (Riyâd: Dâru's-Sumey'î, 2015), 147; Abdullâh b. Muhammed b. Sa'd Âli Huneyn, *el-Fetvâ fi's-Şerâti'l-İslâmiyye* (Riyâd: Mektebetü Ubeykân, 2008), 1/97; Muhammed Süleyman Abdullâh el-Aşkar, *el-Füyâ ve menâhicü'l-iftâ, Kuveyt* (Kuveyt: Mektebetü'l-Menârî'l-İslâmiyye, 1986), 26; Muhammed Yüsrâ İbrahim, *el-Fetvâ* (Kâhire: yy., 2007), 451.

16 Hamdân, *Sıfatü'l-müftî ve'l-müsteftî*, 125; Ebü'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf* (Beyrut: İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 2/186; İbrahim b. Musa Ebü İshâk eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2008), 795; Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *el-İhkâm fi temyizi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2009), 43; İbnü'l-Kayyim Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâi el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakki'in an Rabbi'l-Âlemîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), 1/11-13, 4/130.

17 Müftînin müctehid olup olmaması yahut fâsık olmasının verdiği fetvâya etki edip etmemesi gibi bazı hususlar mezhepler nezdinde farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü Amr Takiyyüddin Osmân b. Salâhüddin Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbn Salâh, *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986), 107; İbrâhim el-Likkânî, *Menâru usûli'l-fetvâ ve kavâidü'l-iftâ bi'l-akvâ* (Rabat:

sorumluluklar müftînin fetvâ vermeye karşı cür'etkâr olmaması, adaletli, hak-kaniyetli ve mütevazı olması, fetvâ verecek başka bir müftî yokken fetvâdan imtina etmemesi, fetvâdan rücû ettiğinde bunu bildirmesi, Allah Teâlâ'dan tevfiik temenni etmesi, müsteftînin şer'î bilgiyi mutlaka ehil olan bir müftîye sorması, fetvâyı aldıktan sonra başka arayışlar içine girmeyip bununla amel etmesi, aldığı fetvânın kendisi için bağlayıcı olduğunun farkında olması şeklindeki hususlardır.¹⁸

Fetvâ usûlünün ilke ve kâide kısmının muhatabı, ilk dönemlerden itibaren hem müctehid müftîler hem de mukallit müftîlerdir. Ancak bu durum ilk eserlerde ifade edilen haliyle sonraki dönemlerde ele alınan durumu itibariyle farklılık göstermektedir. Bu çerçevede Ebû Hanîfe, talebeleri ve meşâyih fakihlerin "ictihad ehli olmayanların ve ilmî-fikhî yeterliliğe ilaveten mezhep müktesebatına vâkıf olmayanların fetvâ vermemesi gerektiği" şeklindeki ifadeleri¹⁹ fetvâ usûlünün asıl muhatabının müctehid müftîler olduğuna işaret etmektedir. Bu cümleden olarak İbn Âbidîn, Ebû Hanîfe'nin "Söylediğimiz sözün delilini bilmediği müddetçe herhangi birinin bizim görüşümüzle fetvâ vermesi helal değildir."²⁰ şeklindeki ifadesinin muhatabı olan merciye dair iki ihtimalinin olduğunu, bunların ise ya müctehid müftî ya da tahrîc ashâbından kimseler (ashâbü't-tahrîc) olduğunu belirtmektedir.²¹ Erken dönemlerde ileri sürülen müftîlik şartları ile sonraki dönemlerdeki şartların birbirinden farklılık gösterebileceğini, Cemâleddîn el-Gaznevî Cemâleddîn el-Gaznevî (ö.

.....
Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2002), 234; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Mukaddimetü'l-Mecmû' Şerhi'l-Mühezzeb* (Amman: Ervika li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 2020), 208.

18 Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim b. Ânuş Muhammed el-Hasîrî, *Kitâbü'l-Hâvi fi'l-fetâvâ*, (Fazıl Ahmed Paşa, 549-001), 291^b; Yûsuf b. Ebû Said Ahmed Tahîr b. Mehmed es-Sicistânî, *Münyetü'l-Müftî* (Millî Kütüphanesi, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 17966), 162^a; Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ min ekâvili'l-meşâyih fi'l-ahkâmi's-Şer'iyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2017), 730; Ebû Nasr Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Buhârî el-Attâbî, *Cevâmiu'l-Fıkḥ (Fetâvâ Attâbiyye)* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, 01066), 2^b.

19 Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ*, 10; Sirâceddîn Ali b. Osmân el-Üşî, *el-Fetâve's-Sirâciyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2011), 599-606; Ebû Abdillâh Yûsuf b. Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Hizânetü'l-ekmel* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2015), 4/127.

20 el-Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, 600.

21 Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilazîz eş-Şâmî İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi Resmî'l-müftî* (Kâhire: Dâru'l-İhsân, 2018), 151-154.

593/1197) ve Zeyneddîn İbn Nüceym'in yaptığı değerlendirmede görmekteyiz. Gaznevî ve İbn Nüceym'in bu konudaki ifadeleri, ictihad ehliyeti gibi ileri düzey ilmî şartların ilk dönemlerde gerekli olduğu, ancak sonraki dönemlerde (kendi dönemleri) bunun gerekli olmadığı ve müctehid olmasa da bazı şartları taşıdıktan sonra bir kimsenin fetvâ verebileceği şeklindedir.²²

Bu dönemde ictihad ve fetvâ kavramlarının birbirinden tamamen ayrılmamış olması da fetvâ usûlünden birinci derecede yararlanacak olanların müctehid müftiler olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bununla birlikte “hakîkî manada müftî olarak değerlendirilmese de nakletmek suretiyle bir kimsenin fetvâ verebileceğine” dair oluşan ittifaka göre²³ mukallit müftilerin de fetvâ usûlünün muhatabı olduğu şeklinde bir gelişme yaşandığı görülmektedir. Nitekim delilleri bilen ve kendisi hüküm elde edebilen bir müctehid müftinin mesul olduğu yegâne husus “zâhiru'r-rivâye görüşlerini ihmal etmemesi ve mezhep imamlarının ittifak ettiği konularda kendisinin veya başka bir müctehidin görüşüyle fetvâ vermemesidir.”²⁴ Erken dönemlerden itibaren sıklıkla ileri sürülen bu görüş, birçok fakih tarafından genel kabul görmüş olsa da bu değerlendirme Şeyh Bedreddin es-Simâvî (ö. 823/1420) ve Ebü'l-Fazl İbnü's-Şihne (ö. 890/1485) tarafından “zâhiru'r-rivâye görüşlerinin haddinden fazla ön planda tutulduğu için müctehid müftiyi sınırladığı ve kendisine inisiyatif hakkı tanımadığı, dolayısıyla müctehid bir müftiyi mukallit bir kimseye dönüştürdüğü, halbuki müctehidin başka bir müctehidi taklit etmesinin caiz olmadığı ilkesiyle çelişki oluşturacağı” gerekçesiyle tenkit edilmiştir.²⁵ Ancak fetvâ usûlünün birçok konusuna bakıldığında mevcut gelişme ve değişikliklerin, ağırlıklı olarak mukallit müftilerin durumu ve sorumlulukları çerçevesinde

.....
22 Cemâleddin Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî, *el-Hâvî'l-kudsî*, thk. Sâlih Ali (Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2011), 2/563; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik Şerhu Kenzi'd-dekâik*, 6/452.

23 Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 223; el-Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, 600.

24 Fahreddin Hasen b. Mansûr Kâdihân, *Fetâvâ Kâdihân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2009), 1/9; Ebü İshâk Necmeddin İbrahim b. Ali b. Ahmed et-Tarsûsî, *Enfe'ul-vesâil ilâ tahrîri'l-mesâil (el-Fetâva't-Tarsûsiyye)* (Beyrut: Müessesetü'r-Rayyân en-Nâşirûn, 2014), 303; Kâsım b. Kutluboğa, *et-Tashih ve't-tercîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2002), 121-122; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 4/453.

25 Şeyh Bedreddin Simâvî, *Yargılama Usûlüne Dair (Câmiu'l-Fusûleyn)* (İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2012), 43-44; Ebü'l-Fazl Muhibbüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafî el-Halebî İbnü's-Şihne, *Nihâyetü'n-Nihâye fî tahrîri takrîri'l-Hidâye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Koleksiyonu, 108), 40^a.

cerayan ettiği görülmektedir. Nevâzil türüne dair eser yazan müelliflerin de eserlerinin mukaddimesinde “müftî adaylarına nasıl fetvâ vereceklerine dair ön bilgi vermek, sonradan ortaya çıkan durumlara dair fetvâ verirken kendilerine kolaylık sağlamak, önceki ictihadlara vâkîf olarak fetvâ vermede nasıl bir yol izlemeleri gerektiğini temin etmek” şeklinde telif sebeplerini ifade etmeleri,²⁶ fetvâ usûlünde muhatabın ağırlıklı olarak mukallit müftîler ve mezhebin kurumsal görüşüne göre fetvâ vermekle mükellef olan müctehidler olduğuna işaret etmektedir.

Günümüzde yapılan çalışmalarda resmî'l-müftî kavramını “taklit usûlü, mezhep usûlü ve tercih usûlü” şeklinde ele alan bazı araştırmacılar, resmî'l-müftînin muhatabı ile fetvâ usûlünün muhatabı arasında bir benzerlik ortaya koymuş olsalar da bu değerlendirmelerin daha çok, resmî'l-müftînin muhatabını belirlemeye dönük yaklaşımlar olduğu görülmektedir. Bu sebeple fetvâ usûlünün muhatabını belirlerken mutlak bir yaklaşımdan ziyade fetva usûlünü oluşturan etik-ahlâkî prensipler ve usûl-kâide şeklindeki kısımlarını göz önünde bulundurarak tafsilatlı bir muhatap-mesul mercî tayin etmenin daha isabetli ve kuşatıcı olacağı kanaatindeyiz.

2. Teşekkül Öncesi Sürece Genel Bakış: İlk Nüveler ve 2./8. Yüzyıldaki Durum

Muhtevası itibariyle fetvâ usûlünün birbirini tamamlayan âdâb ve usûl kısımlarının teşekkülü birbirinden farklılık göstermektedir.²⁷ Bu çerçevede âdâb ile alakalı hususlar, mezheplerin teşekkülünden bağımsız olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ikaz, ihtar, teşvik ve tavsiyelerine uzanan bir süreci içine almaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “Sizin fetvâ vermeye en cür'etkâr olanınız cehenneme karşı en cesaretli olanınızdır.”²⁸ hadisinden dolayı gerek Hanefî .....

26 Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ*, 10; Muhammed el-Hasîrî, *Kitâbü'l-Hâvî fi'l-fetâvâ*, (Fazıl Ahmed Paşa, 549-001), 2^a-3^b; el-Cürçânî, *Hizânetü'l-ekmel*, 1/22.

27 Hanefî fetvâ usûlünün teşekkülü, tedvini ve literatürünün oluşmasıyla ilgili yapılmış müstakil çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalarda fetvâ usûlünün tüm konularını içine alacak şekilde sonraki dönemlerde gelişme gösteren kâidelere dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Yaman, *Fetvâ Usûlü ve Âdâbı* (İstanbul: MÜİF Yayınları, 2017); Şahin, *Fetvâ Âdâbı*; Büyükmutu, *Hanefî Fetva Usulünün Teşekkülü*.

28 Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. Fazl ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî (el-Müsnedü'l-Câmi')* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005), 20; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Ta'zimü'l-füyâ* (Dubâi: Dâiratü'ş-Şuûnî'l-İslâmiyye,

mezhebinde gerekse diğer mezheplerde fetvâ âdâbına dair konuların kronolojik olarak uzantısı Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine kadar uzanmakta olup, bu kısım tüm mezheplerde tüm mezheplerde ortak bir içeriğe sahiptir.²⁹ Sahâbi-lerin, sonrasında tâbiîn âlimlerinin, müctehidlerin ve fakihlerin, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen fetvânın hassas, mühim, sorumluluk gerektiren ve manevî mesuliyet ihtiva eden ikazlarından hareketle takındıkları tavır ve sergiledikleri tutum, fetvâ usûlünün etik ve ahlâkî prensiplerinin gelişmesine büyük katkı sağlamaktadır. İçeriği itibariyle fetvâ usûlünün bu kısmı, müsteftînin fetvâ sorarken, müftînin fetvâyı hazırlarken ve verirken taşıması gereken mesuliyetler, hassasiyetler ve ahlâkî niteliklerden oluşmaktadır.³⁰

Fetvâ usûlünün kâide ve ilkelerden oluşan kısmı, 2./8. yüzyılın sonları ile 3./9. yüzyılın başlarından itibaren gündeme gelmeye başladığından bu dönem öncesinde kavramsal anlamda fetvâ usûlü gibi bir olgudan bahsetmek mümkün gözükmemektedir.³¹ Bu sebeple 2./8. yüzyıl, “teşekkül öncesi süreç” yahut

.....

2012), 35-45, 45, vd; Ebû Abdillâh el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2002), Libâs, 89; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kureşî en-Neysabûrî, *Sahîhu Müslim* (Riyâd: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, 1998), Libâs, 26.

29 Bu konuda yazılmış eserlere bakıldığında da tüm mezheplerin müftî ve müsteftînin mesuliyetleri konusunda ortak içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Bk. Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *Ta'zîmü'l-füyâ* (Dubâi: Dâiratü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2012), 35-45, 45, vd.

30 Muhammed Yüsrâ İbrahim, *el-Fetvâ* (Kâhire: yy., 2007), 95-96; Muhammed Riyâd, *Usûlü'l-fetvâ ve'l-kadâ fi'l-Mezhebi'l-Mâlikî* (yy.: Dâru'l-Beyzâ, 1996), 54; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh* (yy.: Mektebetü't-Tev'iyetü'l-İslâmiyye, 2010), 2/328, 345-355; İbnü'l-Cevzî, *Ta'zîmü'l-füyâ*, 45; Muhammed Takî el-Osmânî, *Usûlü'l-iftâi ve âdâbühû* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2014), 18-20.

31 Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken karşılaştığı bir meseleyi nasıl çözüme kavuşturacağı şeklinde sorular sorması üzerine Muâz b. Cebel'in önce kitaba (Kur'ân) orada bulamazsa Sünnet'e müracaat edeceğini, orada da bulamazsa kendi görüşüyle icihad edeceğini belirtmesi, bazı araştırmacılar tarafından “fetvâ vermede ilk usûl-yöntem” şeklinde değerlendirilmektedir. (Abdullâh b. Abdülazîz ed-Der'ân, *el-Fetvâ fi'l-İslâm* (Riyâd: Mektebetü't-Tevbe, 2008), 67, 76.) Halbuki burada ön plana çıkan hususun -dönemsel şartlar ve icihad-fetvâ kavramlarının birbiri yerine kullanılması da göz önüne alındığında- nasllara dayanarak hüküm çıkarma ve bilinen manasıyla icihad yöntemi olduğu görülmektedir. Hakeza Abdüsettar Abdülcebâr Abbâs tarafından Hz. Ömer'in Kâdî Şüreyh ve İbn Mes'ûd'a, karşılaştıkları meselelerde hiyerarşi olarak önce Kitap ve Sünnet'e, ardından sahâbenin önde gelenlerinin icihadına müracaat etmeleri, cevap bulunamazsa ferdî icihad yapabilecekleri şeklinde ortaya koyduğu usûl de istilâhî manada bir fetvâ usûlü gibi ele alınsa da (Abbâs, *Menhecîyyetü'l-iftâ*,

“teşekküle zemin hazırlayan dönem” olarak değerlendirilmeye daha uygun bir durum arz etmekte, 2./8. yüzyılın sonlarını dâhil etmek mümkün gözükse de esas itibarıyla 3./9. yüzyıla başlayan sürecin “teşekkül süreci” olduğunu ifade etmenin daha isabetli olacağını düşünmekteyiz.

2./8. yüzyıl öncesinde teorik olarak fetvâ usûlü kâidelerinden bahsedilmesinin mümkün gözükmemesinin temel sebebi, formel anlamda fetvâ usûlü doktrininin kullanılabileceği bir mecra ve imkânın olmamasıdır. Başka bir ifadeyle fetvâ usûlü, işlevsel olarak mezhep müktesebatını kullanmak suretiyle faaliyet göstermekte, buna bağlı olarak müftâ bih olan fetvânın tespit edilmesini sağlamaktadır. Hâlbuki bu dönemde mezhep henüz oluşumunu tamamlamadığı³² için, fetvâ verilebilecek düzeyde yeterli ictihad-müktesebat oluşmasına³³ paralel olarak müftâ bih olan görüşün tercih ve tespit edilebileceği boyutta fikhî bir mesâilden bahsedilmesi de mümkün gözükmemektedir. Nitekim fetvâ usûlü, mukallit müftilerin daha fazla ihtiyaç duyduğu ve kendilerine sorulan sorulara mezhebin kurumsal kimliğini yansıtacak surette cevap verebilmek için mezhep bünyesinde yararlandığı bir yöntemdir. Dolayısıyla fetvâ usûlü konularına 2./8. yüzyıldan önce ihtiyaç olmadığı, 3./9. yüzyıldaki fetvâ usûlü konularının ise daha temel düzeyde olup ilerleyen dönemlerde fetvâ usûlü konuları arasında yer alacak olan kavramlar, tashih lafızları, tercih yöntemleri, müftîye verilen inisiyatifler, örfün etkisi vs. gibi konuları kapsayacak şekilde geniş bir hacme ulaşmadığı gözlemlenmektedir.

Örneğin vakıf konusunda Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’in görüşüyle fetvâ verilmesi gerektiğine dair oluşan genel yaklaşım, Ebû'l-Leys es-Semerkanî döneminde gündemde değilken sonraki dönemlerde kâide haline gelen bir yapıya dönüşmektedir. Bu çerçevede Semerkandî'nin, vakıf konusunda

.....

47) bu durum bilinen manasıyla bir ictihad usûlü olarak değerlendirilmeye daha uygun gözükmemektedir.

32 Mezhebin teşekkülüne dair yapılmış bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bununla alakalı detaylı bilgi için bk. Murat Şimşek, *Ebû Hanîfe ve Hanefîlik* (Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019), 59-119.

33 Ahmet Yaman iftâ ve ictihad gibi kavramların birbirinden tamamen ayrıldığı dönemin 5./11 ve 6./12. asırlar olduğunu, bu süreden sonra fetvâ usûlünün kurumsal manada teşekkül ettiğini, öncesinde ise hem mezhebin tam olarak teşekkül etmediği hem de buna bağlı olarak yeterli bir müktesebat oluşmadığı için bir fetvâ usûlüne ihtiyaç olmadığını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yaman, *Fetvâ Usûlü ve Âdâbı*, 23-24.

zikrettikleri daha sınırlı bir bilgiyi ifade etmekteyken³⁴ 6./12. asırda Radyyyüddîn es-Serahsî (ö. 571/1176), bu konuyu daha detaylı ele almakta ve vakıf ile alakalı hususlarda Ebû Hanîfe'nin görüşü yerine insanları vakfetmeye teşvik edebilmek için Belh fakihlerinin Ebû Yûsuf'un, Buhârâ fakihlerinin ise İmam Muhammed'in görüşüyle fetvâ verdiklerini ifade etmektedir.³⁵ Hakeza fetvâ verirken zâhiru'r-rivâye görüşlerinin esas alınması gerektiğine dair önceki dönemlerde herhangi bir ayrıntıya rastlanmamaktayken Kâdihân zâhiru'r-rivâye görüşlerinin bağlayıcı olduğunu ve herhangi bir görüşün bu kaynaklarda ittifakla yer alması durumunda bunun dışına çıkılmayacağını belirtmektedir.³⁶ Yine 9./15. asırda tashih ve tercih yöntemlerine özel bir önem veren İbn Kutluboğa'nın sarîh tercihin iltizâmî tercihe göre önceliğinin olduğu ya da Kâdihân'ın tashihlerinin diğer fakihlere göre önceliğinin olduğu şeklinde ortaya koyduğu yaklaşıma³⁷ önceki dönemlerde rastlanmamakta, bu konunun fetvâ usûlü konuları arasına bu dönemde dâhil olduğu görülmektedir. Fetvâ usûlünün gelişmesine örnek olması açısından diğer bir örnek 4./10. asırda Semerkandî fetvâ verirken itibar edilecek kitapları metin-şerh ve fetâvâ şeklinde bir ayrıma tabi tutmadan mezhep imamlarının görüşlerine muhalif olmadığı müddetçe İbrâhim b. Rüstem, Hassâf (*Edebü'l-kâdî*), *el-Mücerred* ve *en-Nevâdir* gibi kaynaklardan fetvâ verilebileceğini herhangi bir hiyerarşiden bahsetmeksizin ifade etmekteyken 8./14. asırda Necmeddîn et-Tarsûsî (ö. 758/1357) mezhep görüşleri ile şerh kitaplarının tearuz etmesi durumunda mezhep görüşleriyle .....

34 Semerkandî Ebû Yûsuf'un Basra'ya gittiğinde kendisine sıklıkla vakıf konusuna dair bazı zor sorular sorulduğunu, bu sorular karşısında farklı günlerde farklı fetvâlar verdiğini, bu durumun artması üzerine Ebû Yûsuf'un mazeret beyan ederek "Ebû Hanîfe'nin vakıf konusuna dair verdiği (teşvik ve tecviz eden) bir fetvâsının olmadığını, bu sebeple kendisinin de standart bir usûl takip edemediğini" nakletmektedir. (Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 733.) Bu durumun, sonraki dönemlerde İmâmeyn'in vakıf konusundaki görüşlerinin müftâ bih olmasında etkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu husus, bazı fetvâ usûlü konularının da dönem bazlı olarak gelişmesine önemli bir örnek teşkil etmektedir.

35 Ebû Abdullâh Radyyyüddîn Muhammed b. Muhammed et-Tüsânî es-Serahsî, *el-Muhîtu'r-Radavî* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 2021), 5/543.

36 Kâdihân, *Fetâvâ Kâdihân*, 1/9. Kâdihân'ın bu yaklaşımına Şeyh Bedreddin es-Simâvî (ö. 823/1420) ve Ebû'l-Fazl İbnü's-Şihne'nin (ö. 890/1485) ortaya koyduğu itiraz ve tenkide yukarıda yer verilmişti. Bu tutum da fetvâ usûlünün sonraki dönemlerde gösterdiği gelişmeyi resmetmesi açısından önem arz etmektedir.

37 Kâsım b. Kutluboğa, *Mecmûu Resâil* (Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2013), 303; Kutluboğa, *et-Tashîh ve't-tercîh*, 242.

amel edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu konuya dair detaylı analiz ve hiyerarşiyi ise Tarsûsî'nin bu ifadesini de nakletmekle birlikte 10./16. asırda Zeyneddîn İbn Nüceym (ö. 970/1563) yaparak olası bir tearuz durumunda tercih sıralaması itibariyle metinlerin şerhlere, şerhlerin de fetâvâ kitaplarına önceliğinin olduğunu söylemektedir.³⁸ Bu konudaki örnekleri ve detayları artırmak mümkündür, ancak özetle belirtebiliriz ki 10./16. asra ulaşıldığında bu konuların çerçevesi ve hacmi daha da genişleyerek konularını büyük ölçüde tamamlamış bir bütünlüğe sahip fetvâ usûlü karşımıza çıkmaktadır.³⁹

2./8. yüzyılda Ebû Hanîfe ve talebe müctehidlerin fetvâya/ictihada ve müftiye/müctehide dair yaptığı değerlendirmelere istinaden fetvâ usûlünün bu dönemde teşekkül etmeye başlamış olabileceği akla gelse de bu çıkarım bazı noktalardan isabetli gözükmemektedir. İlk olarak kurucu imamların gerek fetvâ usûlü gerekse diğer bazı konulardaki görüşleri, fihhın belirli bir bölümüne hasredilemeyecek çerçevede bir umumiyeti ve çok yönlü bir içeriği ihtiva edebilmektedir. Mamafih kurucu imamlara ait bazı görüşlerin fetvâ usûlü ile alakalı olduğu çıkarımlar, fetvâ usûlü kâidelerinin ve çerçevesinin belirginleşmesinden sonra geriye dönük olarak yapılan bir okumaya ve araştırmaya dayanmaktadır. Söz gelimi Ebû Hanîfe'nin, Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) veya Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) ictihad için ileri sürdüğü bazı şartlara,⁴⁰ sonraki dönemlerde fetvâ vermek için ileri sürülmüş asgarî düzeyde bulunması gereken şartlar olarak birçok kaynakta işaret edilmektedir.⁴¹ Hâlbuki bu şartlar o dönem itibariyle mutlak ictihad dönemi devam ettiğinden, bilinen manasıyla taklit ve mezhep olgusunun tam anlamıyla yaygınlık kazanmadığından ve intisap ekseninde bir anlayış tam manasıyla oluşmadığından

.....

38 İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 6/479.

39 Fetvâ usûlünün dönemlere ayrılarak ele alındığı ve her bir dönemin bir önceki dönemdeki gelişme ve ilerlemeyle mukayese edildiği detaylı bilgilere ulaşmak için bk. Büyükmutu, *Hanefi Fetva Usulünün Teşekkülü*, 111-219.

40 Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in ictihad ve fetvâ için ileri sürdüğü şartlar bir sonraki başlıkta ele alınacaktır. Ayrıntılı bilgi için bk. et-Tarsûsî, *Enfe'u'l-vesâil*, 460; Necmeddîn Muhtâr b. Mahmûd el-Gazmîni ez-Zâhidî, *Kunyetü'l-münye li tetmîmi'l-Gunye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmut Paşa Koleksiyonu, 260-001), 88^b; el-Gücerâtî, *Hizânetü'r-rivâyât* (Murad Molla Koleksiyonu, 1095), 7^a.

41 Fetvâ verebilmesi için müftinin müctehid olması gerektiğine dair bk. Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 733; el-Üşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, 601; es-Serahsî, *el-Muhîtu'r-Radavî*, 7/12.

ictihad ve müctehidlik için zikredilen şartlar olarak ele alınmaktadır.⁴² Tüm bu hususlardan dolayı Ebû Hanîfe ve talebeleri olan müctehidlerin bu dönemde ortaya koyduğu fetvâ usûlüne taalluk eden hususlar fetvâ usûlünün teşekkülü öncesi ortaya çıkan ve fetvâ usûlünün oluşup gelişmesine zemin hazırlayan durumlar olarak değerlendirilmeye daha uygun gözükmektedir.

3./9. yüzyılın, teşekkülü başlatan süreç olarak değerlendirilmesini gerektiren sebeplerin başında kurucu imamların talebeleri olan meşâyihin mevcut fikhî müktesebat üzerinde ictihad yapabilecek ve fetvâ verebilecek nitelikte bir fikhî mesâiye ulaşmış olmaları bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'nin talebelerinin talebeleri olarak ifade edilen meşâyih fakihlerinin hem yazdıkları eserlerle hem de sözlü olarak verdikleri fetvâlarla mezhebe-literatüre katkıda bulunmalarının, talebe müctehid ve müftî adayları için bir usûl ortaya koyma ihtiyacını da beraberinde getirdiği görülmektedir.⁴³

2./8. yüzyıldan 3./9. yüzyılın başlarına kadarki dönemde fetvâ usûlüyle alakalı yapılan değerlendirmeler Ebû Hanîfe, Abdullâh b. Mübârek (ö. 181/797), Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve Hasan

.....

42 4./10. yüzyıldan itibaren *önceki* müctehidlerin görüşlerini ezberleyen kimselerin hakikî müftî olmasalar da fetvâ verebileceği şeklindeki yaklaşım tarzı esasında henüz erken dönemlerde müftî ile müctehidin aynı anlama geldiğini göstermektedir. Bu konuda Ahmet Yaman da Ebû Hanîfe ve talebelerinin müftîlik için ictihad melekesine sahip olma gerekliliği şeklinde yaptığı vurgunun buna işaret ettiğini belirtmektedir. Ayrıca 10./16. yüzyılda İbn Nüceym'in erken dönemde ileri sürülen ictihad şartının sonraki dönemlerde artık gerekli olmadığı, müctehid olmasa da fetvâ verilebileceği şeklindeki yaklaşımı da bu durumu teyit eden önemli bir değerlendirmedir. Dolayısıyla Hanefî usûl kitaplarında da bazı usulcülerin ileri sürdüğü görüşe göre ictihad melekesine sahip olmanın müftî için sıhhat ve geçerlilik şartı değil, öncelik ve evleviyet şartı olduğu ifade edilmektedir. Bk. Yaman, *Fetvâ Usûlü ve Âdâbı*, 24-25; es-Semerkindî, *Uyûnü'l-mesâil*, 223; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 6/444, 452; Emîr Pâdişâh, *Teysirü't-Tahrîr* (Beirut: Dâru's-Selâm, 2014), 2/1450.

43 Nevâzil türünde yazılan eserlerde önceki fakihlerin eserleri ve ictihadlarının bilinmesi gerektiğine dair bazı vurgular yapılmakta, bu çerçevede talebe müctehid ve müftî adaylarının fıkıh nosyonu ve melekesi kazanabilmeleri ve yeni durumlar-vakular karşısında nasıl fetvâ vermeleri gerektiğine dair geçmiş ictihadların önemine değinilmekte ve bu eserlerin yazılma sebeplerinin ifade edildiği mukaddimelerde bu tür maksatlardan bahsedilmektedir. Bk. Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ*, 10; Muhammed el-Hasîrî, *Kitâbü'l-Hâvî fi'l-fetâvâ*, (Fazıl Ahmed Paşa, 549-001), 3^b; Ebû Abdillâh el-Cürçânî, *Hizânetü'l-ekmel*, 1/22.

b. Ziyâd el-Lü'lû'den (ö. 204/819) nakledilen görüşlerden oluşmaktadır.⁴⁴ Bunlar ise ağırlıklı olarak;

- a. Müftinin müctehid olması gerektiği ve müftiliğin şartları,
- b. Müctehid olmayan müftilerin, fetvâ ve ictihadları ezberleyerek fetvâ verebileceği,
- c. Müftilerin kendi ictihadları ile amel etmesi gerektiği,
- d. Sahih hadisin olduğu yerde kıyasla amel edilmeyeceği,
- e. İhtilafı olan konularda Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle amel edilmesi gerektiği,
- f. Fetvâ verebilmek için Ebû Hanîfe'nin görüşlerini bilmek gerektiği,
- g. Farklı iki fakihin fetvâ vermesi durumunda müsteftinin nasıl bir yol takip edeceği,
- h. Müsteftinin fetvâ konusundaki sorumluluğu ve fetvâ sorabileceği müftî araştırma mesuliyeti,
- i. Hâkimin verdiği hükmün bağlayıcı olduğu ve fetvâyı nakzedebileceği

şeklindeki konulardan oluşmaktadır.⁴⁵

Bu kâideler sonraki dönemlerde gelişme gösterecek olan temel kâidelerin nüvelerini oluşturmaktadır. Bu çerçevede Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin ifade ettiği hem fetvâ usûlü kâideleri hem de birçok noktadaki mezhep içi fikhî tercihlerinin sonraki dönemlere önemli ölçüde etki ettiği görülmektedir. Örneğin Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî (ö. 500/1107) ve Ebû Abdillâh el-Cürçânî (ö. 522/1128), müftî adaylarının kolay erişmesi ve fikhî müktesebat sahibi olabilmesi için yazmış oldukları eserlerde görüşlerine yer verdiği

.....

44 Ahmed b. Mûsa el-Keşşî, *Mecmû'u'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkiât* (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2023), 1/73; el-Cürçânî, *Hizânetü'l-ekmel*, 4/127.

45 Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, *el-Fetâvâ min ekâvili'l-meşâyih fi'l-ahkâmi's-Şer'iyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2017), 728; Ebü'l-Kâsım Nâsirüddin Muhammed b. Yusuf es-Semerkindî, *el-Mültekât fi'l-fetâvâ'l-Hanefiyye* (Sehârenpûr: Mektebetü Dâru'l-İmân, 2008), 459-460; Yûsuf b. Ömer b. Yûsuf es-Sûfî el-Kudûri Nebîre-i Ömer, *Câmiu'l-muzmerâti ve'l-müşkilât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2018), 1/73; Ebû İshâk Necmeddin İbrahim b. Ali b. Ahmed et-Tarsûsî, *Enfe'u'l-vesâil ilâ tahrîri'l-mesâil (el-Fetâvâ't-Tarsûsiyye)* (Beyrut: Müessesetü'r-Rayyân en-Nâşirûn, 2014), 460; Feridüddin Âlim b. Alâ, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, ts.), 1/190; İbn Nuceym, *Resâilü İbn Nuceym (er-Rasâilü'z-Zeyniyye fi mezhebi Ebi Hanîfe)* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1999), 107, 109, 121.

fakihler arasında Semerkandî'nin *el-Fetâvâ'sını* ve *Uyûnü'l-mesâil'i* de zikretmekte, fetvâ verebilmek için buradaki görüşlerin bilinmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁶ Aynı şekilde 8./14. asırda Âlim b. Alâ, Semerkandî'nin ayakta namaz kılamayan kimsenin (bağdaş kurması, ihtibâ yapması veya teşehhütte oturur gibi oturması gibi) nasıl oturacağı ile alakalı mezhebin üç imamının görüşü yerine İmam Züfer'in görüşünü tercih etmesini, meşâyih görüşlerinin bağlayıcı olması ve maslahat, kolaylaştırma veya örf sebebiyle müftînin münferit kalan imamın görüşüyle fetvâ vermesinin delili olarak zikretmektedir.⁴⁷ Sirâceddîn el-Ûşî, Semerkandî'nin müftînin fetvâ verirken takınması gereken ahlâkî tavrın nasıl olması gerektiğine dair görüşüne yer verirken⁴⁸ Necmeddîn et-Tarsûsî (ö. 758/1357) Semerkandî'nin nakil yoluyla fetvâ verilmesi konusundaki görüşüne bazı değerlendirmeler yaparak bu hususu ileri bir boyuta taşımaktadır.⁴⁹ 10./16. asırda Muhammed ed-Destinâî ise maslahat ve kolaylık ilkesi gereği Semerkandî'nin Mâlikî mezhebine göre fetvâ verilmesinin mümkün olduğu görüşüne değinerek Hanefî mezhebi dışında müsteftînin durumuna göre amel edilmesi kolay olan bir mezhebin görüşüne göre fetvâ verilmesinin önünde bir engel olmadığı çıkarımını yapmaktadır.⁵⁰ Dolayısıyla Semerkandî'nin fetvâ usûlü kâideleri noktasında ortaya koyduğu görüşlerin, sonraki dönemlerde gelişme göstermesine önemli ölçüde katkı sağladığı görülmektedir.

3. Tedvin Dönemi: Ebü'l-Leys es-Semerkandî ile Literatüre Giren Fetvâ Usûlü ve Âdâbı Kâideleri

3./9. yüzyılda fetvâ usûlünün önemli ölçüde mesafe kat etmesine öncülük eden fakihler, ağırlıklı olarak meşâyih âlimleridir. Bu döneme ait bilgilere sonraki dönemde birçok nevâzil türü eserde nakledilmekle birlikte ilk olarak Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Kitâbü'n-Nevâzil*⁵¹ ve *Uyûnü'l-mesâil* kitaplarında rast-

46 Muhammed el-Hasîrî, *Kitâbü'l-Hâvî fi'l-fetâvâ*, (Fazıl Ahmed Paşa, 549-001), 2^a; el-Cürcânî, *Hizânetü'l-ekmel*, 1/22.

47 Âlim b. Alâ, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, 1/191.

48 el-Ûşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, 606.

49 et-Tarsûsî, *Enfe'u'l-vesâil*, 569.

50 ed-Destinâî, *Âdâbü'l-Müftîn*, 267-268.

51 Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin nevâzil edebiyatına dair yazdığı bu kitabın ismi farklı şekillerde bilinmektedir. Bunlar arasında *Mecmû'u'n-Nevâzil*, *Fetâvâ'n-Nevâzil*, *el-Fetâvâ*, *Fetâvâ Ebi'l-Leys*, *el-Fetâvâ min ekâvili'l-meşâyih fi'l-ahkâmi's-Şer'iyye* yer almaktadır.

lanmaktadır. Sonraki dönemlerde de Semerkandî'nin görüşlerine yer verdiği fakihlere atıflar yapıldığı görülmekte, ancak bu dönemin fakihlerine eserlerinde ilk yer veren ve büyük ölçüde yararlanan ismin Semerkandî olduğu görülmektedir.⁵² Bu sebeple fetvâ usûlünde kâide olarak yer alacak birçok kâidenin oluşmasına sağladığı katkının ötesinde Semerkandî'nin sağladığı asıl katkı, fetvâ usûlü konusundaki fikhî mesâinin ve kendisinden önceki müktebatın kayıt altına alınarak sonraki dönemlere intikal etmesine öncülük etmesidir.

Fetvâ usûlü konularının birbiriyle olan irtibatı göz önünde bulundurulduğunda 3./9. yüzyıl ile 4./10. yüzyıl, sonraki dönemlere nazaran birbirini tamamladığı bariz şekilde gözlemlenen iki önemli dönemdir. 3./9. yüzyıl, meşâ-yih fakihlerinin diğer fikhî mesâilerine ilaveten fetvâ usûlüne dair yaptıkları katkı ve etkiyle oluşum sürecine girilen bir dönemi ifade etmektedir. 4./10. yüzyıl ise oluşmaya başlamış ve ana konuları itibariyle birçok hususun somutlaşmış şekliyle kayıt altına alındığı, formelleştirildiği ve kurumsal manada fetvâ vermede bir yöntem olarak tanımlanabilecek fetvâ usûlüne dair çerçeve ve asgarî zeminin oluştuğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Semerkandî'nin *Kitâbü'n-Nevâzil'de* ele aldığı konular *Uyûnü'l-mesâil'de* temas ettiği konulara göre daha kapsamlı ve detaylıdır. Semerkandî'nin görüşlerini naklettiği isimlerin büyük çoğunluğu Belh fakihleri olup Semerkandî tarafından toplu olarak zikredilmesinin arka planında onun, *Kitâbü'n-Nevâzil'de* bu isimlerin görüşlerini bir araya getirmesinin ve bunlardan istifade etmesinin etkili olduğu görülmektedir.⁵³ Fetvâ usûlünün teşekkülüne ve erken dönem itibariyle gelişimine katkısı olan isimler farklı dönemlerde yazılmış eserlerde naklediliyor olsa da sonraki dönem eserlerinde yer verilen görüş ve yararlanan isimlere büyük ölçüde Semerkandî kaynaklık etmektedir.

.....

Ancak eserin müellifi kitabı *Kitâbü'n-Nevâzil* tesmiye ettiği için söz konusu eser *Kitâbü'n-Nevâzil* ismiyle daha çok bilinmektedir. Bk. Abdullah Demirci, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin "en-Nevâzil" İsimli Eseri: Tenkitli Neşir ve İnceleme (İcârât Bölümünden Eserin Sonuna Kadar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2021), 16.

52 Eserlerinde bu dönemin fakihlerine atıfla yer veren örnekler için bk. el-Cürçânî, *Hizânetü'l-ekmel*, 4/126; Muhammed es-Semerkandî, *el-Mültekât*, 459-461; el-Üşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, 599; Nebîre-i Ömer, *Câmiu'l-muzmerât*, 1/73; Âlim b. Alâ, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, 1/190.

53 Ebü'l-Leys es-Semerkandî *Kitâbü'n-Nevâzil'de* görüşlerini bir araya getirdiği isimleri zikretmekte ve kendi ifadesiyle onların görüşünden istifade ederek bu eseri telif ettiğini belirtmektedir. Bk. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 10.

Semerkindî *Kitâbü'n-Nevâzil*'de birçok fakihin görüşüne yer vermekte, ancak bu eserin ana omurgasını, mukaddimede isimlerini zikrettiği on fakih oluşturmaktadır.⁵⁴ Burada yer alan isimler arasında 3./9. yüzyıl ile 4/10. yüzyıl meşâyihinden Halef b. Eyyûb (ö. 205/821), Şeddâd b. Hakîm (ö. 220/835), Bişr b. Velid (ö. 238/853), Ebû Abdillâh es-Selcî (ö. 267/770), Nusayr b. Yahyâ (ö. 268/881), Muhammed b. Seleme (ö. 278/892), Ebû Nasr Muhammed b. Sellâm el-Belhî (ö. 305/917), Ebû'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî (ö. 326/938), Muhammed b. Ahmed Ebûbekir el-İskâf (ö. 333/946), Fakih Ebû Ca'fer el-Hinduvânî (ö. 362/973) bulunmaktadır. Dolayısıyla Semerkindî'nin fetvâ usûlü konularına dair görüşlerini naklettiği isimler -ileride de değinileceği üzere- burada kendilerine yer verilen isimlerden oluşmaktadır.⁵⁵

Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin fetvâ usûlüne dair katkılarına ve fetvâ usûlü kâidelerine dair temas ettiklerine geçmeden önce, *Kitâbü'n-Nevâzil*'in mukaddimesinde fetvânın ve sonrasında fetvâ usûlünün mezhep için ifade ettiği-edeceği anlama dair vurguladığı ve işaret ettiği dikkat çeken birkaç hususu ele almak gerekmektedir. Semerkindî kitabın mukaddimesinde ictihad ve fetvâ arasındaki ilişkiye kısmî olarak değinerek fetvânın değişimi yönetme ve kurumsallaşma noktasında işlevsel bir yönünün olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Mezhebin henüz kurumsallaşma arifesi olarak kabul edilen bir dönemde ortaya konan bu yaklaşım, mezhep doktrininin yeni sorular ve hâdiseler karşısında işlevsel hale

.....

54 Muhammed Karamustafaoğlu tarafından yapılan çalışmada Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin kaynakları ve eserinde yer verdiği isimlere dair kapsamlı bir araştırmaya yer verilmektedir. Burada Semerkindî'nin kaynakları ve görüşlerine yer verdiği isimlerin istatistiksel verilerine de yer veren Karamustafaoğlu, Semerkindî'nin gerek mukaddimede zikrettiği gerekse mukaddimede zikretmemesine rağmen eserin muhtelif bölümlerinde görüşlerini naklettiği isimleri hangi bölgenin fakihî olduklarını belirterek kategorize etmektedir. Detaylı bilgi için bk. Muhammed Hafız Karamustafaoğlu, *Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin en-Nevâzil İsimli Eseri: Tenkitli Neşir ve İnceleme (Taharet Bölümünden Bey' Bölümünün Sonuna Kadar)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2022), 16-81.

55 Eyyüp Said Kaya ve Murteza Bedir Semerkindî'nin eserinde yararlandığı bu fakihlere ve Belh fakihlerinin *Kitâbü'n-Nevâzil*'e katkısına dair detaylı bilgilere yer vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Eyyüp Said Kaya, *Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitâbü'n-Nevâzil'i* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 80-91; Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 88-90.

56 Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, 91.

geldiğini göstermekte ve mezhep devamlılığını ve dinamizmini temsil etmektedir. Önceki dönemlerde de ictihad ile fetvânın kuvvetli bir iltisakı olmasına rağmen Semerkandî'nin yüklediği anlam itibariyle fetvânın yeni bir literatür oluşturacak şekilde kurumsallaşmasına, sonradan ortaya çıkan meselelere fikhî çözümler üretecek şekilde işlevsel hale gelmesine ve fetvâ usûlünün oluşmasına ciddi anlamda etki etmiştir. Buna bağlı olarak fetvâ usûlü literatürünün fetâvâ-nevâzil literatürü içinde ilk olarak nakledilmeye başlamış olmasının, fetvâ usûlü-nevâzil süreci anlamında kuvvetli bir irtibatı ve arka planının olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim ilk fetvâ usûlüne dair eserin müstakil olarak yazıldığı 10./16. yüzyıla kadarki dönemde diğer yazım türlerine ilaveten fetvâ usûlü konularına daha çok nevâzil-fetâvâ türündeki eserlerde yer verilmiş olması da bu yakın ilişkiyi bariz şekilde göstermektedir. Dönemsel bazda bakıldığında fetvâ usûlüne dair kâidelerin yer aldığı eserlerin 5./11. yüzyılda Ömer en-Nâtîfî (ö. 446/1054),⁵⁷ Muhammed el-Hasîrî (ö. 500/1107),⁵⁸ 6./12. yüzyılda Ebû Abdillâh el-Cürcânî (ö. 522/1128 [?]),⁵⁹ Keşşî (ö. 550/1155),⁶⁰ Radyüddîn es-Serahsî (ö. 571/1176),⁶¹ Sirâceddîn el-Ûşî (ö. 575/1179),⁶² Attâbî (ö. 586/1190),⁶³ Kâdîhân (ö. 592/1196),⁶⁴ Merginânî (ö. 593/1197),⁶⁵ 7./13. yüzyılda Burhâneddîn el-Buhârî (ö. 616/1219),⁶⁶ Sicistânî (ö. 638/1240),⁶⁷ Zâhidî (ö. 658/1260)⁶⁸ gibi isimlerin yazdığı nevâzil türünde eserler olması da nevâzil-fetvâ usûlü arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Tarihsel süreçte fetvâ usûlü konuları erken dönemden itibaren farklı konu başlıkları altında ele alınmaktadır. Bu çerçevede *Kitâbü'n-Nevâzil*'de Ebû'l-Leys

.....

57 en-Nâtîfî, *el-Ecnâs*, 2/144-147.

58 el-Hasîrî, *Kitâbü'l-Hâvî fi'l-fetâvâ*, (Fazıl Ahmed Paşa, 549-001), 292^a.

59 el-Cürcânî, *Hizânetü'l-ekmel*, 4/110.

60 el-Keşşî, *Mecmû'u'l-havâdis*, 1/72.

61 es-Serahsî, *el-Muhîtu'r-Radavî*, 7/9.

62 el-Ûşî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, 599-606.

63 el-Attâbî, *Cevâmiu'l-Fikh*, (Esad Efendi Koleksiyonu, 01066), 2^b.

64 Kâdîhân, *Fetâvâ Kâdîhân*, 1/9.

65 Ali b. Ebibekr el-Fergânî Merginânî, *et-Tecnis ve'l-mezîd* (Karaçi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 2004), 1/110.

66 Burhâneddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Burhânî, *el-Muhîtu'l-Burhânî* (Karaçi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 2004), 12/147.

67 es-Sicistânî, *Münyetü'l-Müftî* (Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 17966), 162^a.

68 ez-Zâhidî, *Kunyetü'l-münye*, (Mahmut Paşa Koleksiyonu, 260-001), 88^a.

es-Semerkindî (ö. 373/983) bu hususları “Bâbü'l-fetvâ” başlığı altında ele almaktayken⁶⁹ sonraki dönemlerde yazılan eserlerde bu konuların kimi zaman müstakil bir başlıkta kimi zaman farklı fikhî bâbların muhtevasında ele alındığı görülmektedir. Örneğin 4./10. yüzyıldan itibaren yazılan eserler incelendiğinde Muhammed el-Hasîrî'nin (ö. 500/1107) “el-İhtiyât fi'l-fetvâ” başlığı altında, Ebû Abdillâh el-Cürçânî'nin (ö. 522/1128) “mukaddime ve edebü'l-kâdî” kısmına ilaveten “ictihâd” bahsinde, Sadruşşehîd'in (ö. 536/1141) “ictihâd” bahsinde, Ahmed el-Keşî'nin (ö. 550/1155) ve Attâbî'nin (ö. 586/1190) “mukaddimedede” ele aldığı görülmektedir.⁷⁰ Bununla birlikte “konu merkezli gelişim” göz önünde bulundurulduğunda 6./12. yüzyıla kadar fetvâ usûlüne dair sarih bir başlık kullanılmadığı, bunun yerine “fetvâda hassasiyet ve ihtiyatı” ifade eden başlıklar kullanıldığı göze çarpmaktadır. Dolayısıyla kavramsal bir fetvâ usûlü muhtevasını vurgulayacak şekilde ilk defa 6./12. yüzyılda Sirâceddîn el-Ûşî (ö. 575/1179) *el-Fetâva's-Sirâciyye* kitabında “Edebü'l-müftî ve't-tenbîh ale'l-cevâb” başlığını kullanmaktadır.⁷¹ Fetvâ usûlüne kavramsal bir boyut kazandıran ve sonraki dönemleri oldukça fazla etkileyen ismin ise resmî'l-müftî ifadesini literatürde ilk kullanan Kâdihân (ö. 592/1196) olduğu görülmektedir.⁷² Bu sebeple 6./12. yüzyılın, fetvâ usûlüne dair resmî bir vurgunun yapıldığı ve kavramsal olarak kullanıldığı ilk dönem olduğunu, fetvâ usûlünün gelişim gösterdiği önemli dönüm noktalarından biri olduğunu söylemenin mümkün olduğunu düşünmekteyiz.

Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin hem *Kitâbü'n-Nevâzil* adlı kitabında hem de *Uyûnü'l-mesâil'de* temas ettiği fetvâ usûlü konuları şu şekildedir:⁷³

.....

69 Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ*, 728.

70 Bk. el-Hasîrî, *el-Hâvî* (Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 549-001), 2^a-3^b; el-Cürçânî, *Hizânetü'l-ekmel*, 1/22-24, 4/110-127; Ebû Hafs İbn Mâze Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülazîz b. Ömer Sadruşşehîd, *Şerhu Edebî'l-kâdî* (Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1977), 1/190-192; el-Keşî, *Mecmû'u'l-havâdis*, 69-73; el-Attâbî, *Cevâmiu'l-Fıkh* (Esad Efendi Koleksiyonu, 01066), 2^b.

71 Sirâceddîn el-Ûşî'nin bu konuları ele aldığı başlık birçok nüshada *Kitâbü Edebî'l-müftî ve't-tenbîhi ale'l-cevâb* şeklinde iken bazı nüshalarda *Kitâbü Edebî'l-kâdî* olarak görülmektedir. Ancak başlık olarak edebü'l-kâdî ifadesi kullanılsa da içerik itibarıyla fetvâ usûlü ile alakalı hususlara temas edilmektedir. Bk. el-Ûşî, *el-Fetâva's-Sirâciyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, 1033), 201^b-204^a; el-Ûşî, *a.g.e.*, 599.

72 Kâdihân, *Fetâvâ Kâdihân*, 1/9.

73 Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin her iki kitapta da ifade ettiği görüşleri doğrudan anlatım ve tercüme yoluyla burada nakledilecektir.

A. FETVÂ VERME VE ALMA İLKELERİNE DAİR FETVÂ USÛLÜ KAİDELERİ

1. Müsteftinin İlmî Yeterliliği Fazla Olan Müftinin Fetvâsıyla Amel Etme Sorumluluğunun Olduğu

Nusayr b. Yahyâ'nın naklettiğine göre Hasan b. Ziyâd farklı iki fakihin fetvâ vermesi durumunda müsteftinin dilediği görüşle amel edebileceğini ifade etmektedir. Mutlak manada müsteftiye bir inisiyatif veriliyor gibi gözüktüğünden dolayı bu hususla alakalı Semerkandî müsteftiyi ilim sahibi olup olmamasına göre değerlendirmekte ve “âlim olmayan müsteftinin birbirine ilmî olarak denk olan iki müftiden dilediğinin görüşüyle amel edebileceğini” söylemekteyken müftilerden birinin daha âlim olması durumunda müsteftinin daha âlim olanın görüşüyle amel etmesi gerektiğini belirtmektedir.⁷⁴

2. Fetvâ Verebilmek İçin Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in İleri Sürdüğü Şartların Neler Olduğu

i. Ebû Hanîfe'nin Fetvâ Verebilmek İçin İleri Sürdüğü Kriter

Ebû Câfer el-Hinduvânî ve Ahmed b. Muhammed b. Sehl'den nakledildiğine göre İsmâ b. Yûsuf (ö. 215/830), aralarında Züfer b. Hüzeyl, Ebû Yûsuf, Âfiye b. Yezîd (ö. 165/781-782) ve başka birinin daha olduğu Ebû Hanîfe'nin dört talebesiyle otururlarken Ebû Hanîfe'nin “Herhangi bir kimsenin, delilini bilmediği müddetçe bizim görüşümüzle fetvâ vermesi helal değildir.” ifadesi üzerinde ittifak ettiklerini bildirmektedir.⁷⁵

74 Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 728.

75 Muhammed b. Seleme'nin naklettiğine göre bu hâdise İsmâ b. Yûsuf üzerinden cereyan etmektedir. İsmâ b. Yûsuf'a “Ebû Hanîfe ile çok ihtilaf-muhalefet ediyorsun.” denildiğinde o “Ebû Hanîfe'ye bize verilmeyen bir anlayış ve kavrayış melekesi verilmiş, bizim anlayıp kavrayamadığımız konuları Ebû Hanîfe idrak etmekte; bu sebeple anlamadığımız veya kavrayamadığımız bir husus olduğunda Ebû Hanîfe'nin görüşüyle fetvâ vermelerinin uygun olmayacağını (onun görüşünün delilini idrak edemedikleri sürece Ebû Hanîfe'nin görüşüyle fetvâ veremediklerini, bu sebeple anlamak için itiraz ettiklerini) söylemiştir. Bk. Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 223; es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 733.

ii. İmâmeyn'in Fetvâ Verebilmek İçin İleri Sürdüğü Kriterler

Ebû Nasr Muhammed b. Sellâm, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ileri sürdüğü müftülük şartlarının birbirinden farklılık gösterdiğini, bu çerçevede Ebû Yûsuf'un işi biraz daha sıkı tutarak fetvâ verecek olan kimsenin Kitap ve Sünnet'in ahkâm ayet ve hadislerini, nâsîh ve mensûh konusunu, sahâbe kavillerini, kelâmın vecihlerini ve müteşâbih konularını bilmediği müddetçe fetvâ vermesinin helal olmadığını belirtmektedir. İmam Muhammed ise isabetli görüşü hatalı görüşünden fazla olan kimsenin fetvâ verebileceğini ifade etmektedir.⁷⁶

3. Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in Farklı Görüşte Olması Durumunda Müftinin Nasıl Bir Yol İzleyeceği

Şeddâd b. Hakîm'in hasta olduğu bir zamanda yanına gelen Nusayr b. Yahyâ Şeddâd'a "Senden sonra karşılaştığımız bir meselede nasıl amel edeceğiz? Şayet Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in ilgili konuyla alakalı görüşünü biliyor olsak bu görüşle amel edip bununla fetvâ verebilir miyiz?" diye sorar, Şeddâd da onaylayarak "Evet." cevabını verir. Nusayr "Ebû Hanîfe ve İmâmeyn ihtilaf etmişlerse ne yapacağız?" diye sorması üzerine Şeddâd "Uygun ve isabetli görüşü tespit edip tercih yapabiliyorsan onunla amel et, ancak tercih yapabilecek birikimin yoksa Ebû Hanîfe'nin görüşü senin için daha isabetlidir." cevabını verir. Nusayr ile Şeddâd arasında geçen bu diyalog, Şeddâd'ın vefat etmek üzere olduğu hastalığı esnasında geçmektedir. Burada başka bir konuya daha temas eden Semerkandî, üç imamın aynı görüşte olmasına rağmen meşâyihiñ maslahattan veya örften dolayı mezhebin farklı bir müctehidinin veya yalnız kalan müctehidin görüşüyle fetvâ vermesinin de mümkün olduğunu ifade etmektedir. Örnek olarak Semerkandî, ayakta namaz kılamayan kimsenin normal teşehhütten farklı olması için bağdaş kurarak veya ayaklarını karnına doğru çekerek (ihtibâ) namaz kılması gerektiği yönünde ictihadı olan üç imamın görüşüne göre fetvâ vermek yerine normal teşehhütte oturur gibi oturarak namaz kılmasının hem daha kolay hem de alışılmış bir oturma şekli olduğu için İmam Züfer'in görüşünü tercih ederek fetvâ verdiğini belirtmektedir.⁷⁷

76 Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 733. Bu ifade bazı kitaplarda müftinin verdiği on fetvâdan sekizinin isabetli olması gerektiği şeklinde geçmektedir. Bk. Nebîre-i Ömer, *Câmiu'l-muzmerât*, 1/73.

77 Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 89; Kâdî Cüken el-Gücerâtî, Semerkandî'nin bu fetvâsından hareketle maslahat veya örf gibi sebeplerle meşâyihiñ inisiyatif kullanarak

4. Mezhebin Tüm Görüşlerine Vâkıf Olan Müftülerin Nakil Yoluyla Fetvâ Verebileceği, Mezhebin Muteber Kitaplarına Vâkıf Olmanın Gerekliği ve Ehemmiyeti

Semerkandî'ye göre aslolan, müftünün müctehid olması iken⁷⁸ kendisi ictihad yapamayan mukallit bir müftünün naklederek fetvâ vermesinde bir sakınca olmadığını belirtmektedir. Semerkandî'nin ifade ettiğine göre bir müftiye cevabını bilmediği bir konuda fetvâ sorulduğunda yöntem ve usûle ilgili bilgiye sahip olmadığı müddetçe başka bir meseleye mukayese ederek fetvâ vermesi caiz değildir. Cevabını kendi ictihadıyla üretmediği, ancak ezberlediği fikhî bir konuda kendisine sorulan soruya cevap vermesinde ise bir beis bulunmamaktadır. Çünkü bu müftiye göre mezhep imamlarının görüşü sahih ve kuvvetli olduğundan onların görüşünü naklederek fetvâ vermesi caizdir. Bununla alakalı olarak Nusayr b. Yahyâ'ya İbrâhim b. Rüstem (ö. 211/827), Hassâf (ö. 261/865) (*Edebü'l-kâdi*), *el-Mücerred* ve *en-Nevâdir* gibi kaynaklara vâkıf olan birinin bu kitaplara göre fetvâ verip veremeyeceği sorulduğunda Nusayr, mezhep imamlarından sahih olarak nakledilen görüşe itimat edilip bunlarla fetvâ verilmesi gerektiği, müftünün anlamadığı ve detayını bilmediği bir konuda fetvâ veremeyeceği, şayet mezhep imamlarından gelen yaygın ve meşhur bir mesele varsa nevâzille alakalı bir konuda bu görüşle amel etmenin daha isabetli olacağını ifade etmektedir. Ebûbekir el-İskâf ise bu noktada bir kimsenin, mezhep imamlarının tüm ictihadlarını ve eserleri ezberlese dahi üzerinde düşünmeden ve gerekçesini anlamadan fetvâ veremeyeceğini belirtmektedir.⁷⁹ Bu konuya dair Kâdî Cüken el-Gücerâtî, *Bustânü'l-ârifin* kitabında Semerkandî'nin güvenilir olmayan bir kimseden (veya kaynaktan) işitilen fetvânın kabul edilmemesi gerektiğini; ancak bu sözün genel kurallara uygun olması durumunda amel edilebileceğini ve fetvâ olarak verilebileceğini söylediğini belirtmektedir.⁸⁰

tercihte bulunabileceğine ve yalnız kalan imamın görüşüyle de fetvâ verilebileceğine dair bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bk. el-Gücerâtî, *Hizânetü'r-rivâyât* (Murad Molla Koleksiyonu, 1095), 8^a.

78 Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin Ebûbekir el-İskâf'tan yaptığı nakle göre fetvâ verebilmesi için müftünün, meselelerin tüm yönlerini, vecihlerini ve delillerini bilmesi şart koşulmakta, buna ilaveten bir konuda itiraz ve ihtilaf edenlerle o konuyu tartışıp münâzara yapabilecek birikimde olması gerekmektedir. Bk. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 728, 734.

79 Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 728-729.

80 el-Gücerâtî, *Hizânetü'r-rivâyât* (Murad Molla Koleksiyonu, 1095), 8^b.

5. Naklederek Fetvâ Verecek Bir Müftînin İttifak Edilen Görüşü Naklederken İzleyeceği Metot ile İhtilaf Edilen Bir Görüşü Naklederken İzleyeceği Metodun Farklı Olduğu

Semerkandî nakil yoluyla fetvâ vermenin caiz olduğunu ifade etmekle birlikte “ittifak edilen görüşü naklederken izlenecek metot” ile “ihtilafli bir görüşü naklederken takip edilecek yöntemin” birbirinden farklı olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda sorulan soru, mezhep imamlarının ittifak ettiği bir konu ise müftînin salt olarak “Caizdir” veya “Caiz değildir” demesi yeterli görülmektedir. Ancak soru mezhep imamlarının ihtilaf ettiği bir konuyla alakalı ise müftînin, “Falanca imama göre caizdir, falanca imama göre caiz değildir.” diyerek fetvânın kaynağını ve görüş sahibini belirtmesi gerekmektedir. Çünkü mukallit müftînin naklederek verdiği bu cevap, hakiki manada bir fetvâ olmayıp nakilden-hikâyeden (fetvânın naklinden) ibaret bir cevaptır.⁸¹

6. Yaşadığı Bölgenin Örfünü Bilmediği Müddetçe Bir Müftînin Fetvâ Veremeyeceği, Örf Bilmenin Fetvâ Vermede Önem Arz Ettiği

Semerkandî önceki dönemlerde verilmiş fetvâların, o dönemin ve bölgenin örf ve âdetine göre verilmiş olmasından dolayı yaşadığı bölgenin örfünü bilmeyen bir kimsenin fetvâ veremeyeceğini, nitekim verilen fetvâların, şeriata aykırı olmadığı müddetçe örf ve âdete göre verildiğini belirtmektedir.⁸²

7. Fetvâ Verecek Başka Bir Kimsenin Olmaması Durumunda Müftînin Fetvâ Vermekten İmtina Edemeyeceği, Ancak Başka Bir Müftî Varsa Fetvâ ile İlgilenmeyebileceği

Ebûbekir el-İşkâf'a kendisinden başka fetvâ verebilecek kimsenin olmaması durumunda bu kimsenin gazveye katılmasının hükmü İşkâf cevaben, cevaben, ilmin zayi olacağı ve insanların (soru soracak kimse kalmamasından mütevellit) müşkil durumda kalacağı için bu kimsenin gazveye dahi katılması gerektiğini söylemektedir.⁸³ Ancak insanların fetvâ sorabileceği başka bir müftî var ise diğer müftînin fetvâ ile meşgul olmayabileceğini belirtmektedir.

.....

81 Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, 223.

82 Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 729.

83 Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 730.

Nitekim Davud et-Tâî'nin de Ebû Hanîfe'den ilim tahsil ettikten sonra fetvâ ile ilgilenmek yerine ibadetle meşgul olduğu nakledilmektedir.⁸⁴

8. Müftînin Kendi İctihadıyla Amel Etmesi Gerektiği ve Başka Bir Müftîyi Taklit Etmesinin Caiz Olmadığı

Ebûbekir el-İskâf'ın belirttiğine göre icthad yapabilen ve birbirinden farklı sonuca varan iki fakihin, birbirlerinin görüşleriyle değil, kendi görüşleriyle amel etmeleri gerekmektedir. Hakeza bir fakihin farklı görüşler içinden isabetli görüşü tercih edebilecek ehliyet ve birikimi varsa daha önce verilmiş fetvâlar içinden isabetli olan ile amel etmesi gerekmekte; ancak tercihte bulunabilecek bir fikhî birikime sahip olmayan müftînin konuyla alakalı müsteftîyi başka bir müctehide yönlendirmesi gerekmektedir.⁸⁵ Bu konuya paralel olarak Semerkandî, İskâf'a sorulan bir soru üzerinden meseleyi somutlaştırmaktadır. Buna göre İskâf'a icthad ehli olmayan bir müsteftînin Şâfiî mezhebine göre fetvâ aldıktan bir süre sonra Hanefî mezhebinde icthad yapabilecek yeterliliğe ulaşması durumunda, önceden aldığı fetvâyâ göre mi amel edeceği yoksa kendi icthadına mı göre hareket edeceği sorulmaktadır. İskâf bu soruyu müsteftînin fetvâyı müctehid olmadan önce mi yoksa müctehid olduktan sonra mı aldığını tahkik ettikten sonra "Şayet Şâfiî mezhebine göre fetvâ verildiğinde amel etmişse, bu fetvâyâ göre amel etmeye devam edeceği; ancak henüz amel etmemişse kendi görüşüyle amel edebileceği yerde farklı bir fakih ve mezheple amel edemeyeceğini söyleyerek" cevap verdiği belirtilmektedir. Buna ilaveten Semerkandî Kitap, Sünnet ve icmâda cevabını bulamadığı bir konuya dair müctehidin takip edeceği sıralama itibariyle önce kendi inisiyatif ve icthadına göre hareket etmesi gerektiğini, ancak kendisi bir neticeye varamıyorsa istişare etmesi gerektiğini belirtmektedir. Buna dair Semerkandî kibleyi şaşırان-bulamayan kimseyi örnek vermekte ve soracak-istişare edecek kimsenin olmaması durumunda bu kişinin kendi gayret ve araştırmasıyla kibleyi bularak namazını kılması gerektiğini belirtmektedir.⁸⁶

.....

84 Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 732, 734.

85 Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 730.

86 Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 732.

9. Hadis Varken Müstakil İctihad Yapılmayacağı ve Kıyasla Amel Edilmeyeceği

Bu konuya dair Semerkandî Bişr b. Velîd'in Ebû Yûsuf'tan yaptığı nakli ele almakta ve Hz. Peygamber'den (s.a.v.) geldiğine dair fakihlerin hükmettiği bir hadise rağmen icthad ve kıyas yapılamayacağını, bu hadise muhalefet edilmemesi gerektiğini ve bu hadise dayalı icthadların dışına çıkılmayacağını ifade etmektedir. Bu sebeple Kitap ve Sünnet'te bahsi geçmeyen meselelere karşı takip edilecek yöntem, istidlal edilebilecek nitelik ve sıhhatte bir hadisin olmaması durumunda mezhebin genel görüşüyle amel edilmesidir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şâz dahi olsa nakledilen bir hadisin meşhur Sünnet'e veya Kitap'a muvafık olması durumunda şâz olan bu rivayetle amel edilmesi gerektiği, ancak muhalif ise bununla amel edilmeyeceği belirtilmektedir.⁸⁷ Bu konuya dair Semerkandî Hz. Ömer ile Fâtıma bnt. Kays arasında geçen diyalogo örnek vermektedir.⁸⁸

10. Sahâbe İttifakının Bağlayıcı Olduğu ve Buna Muhalefet Edilmemesi Gerektiği

Semerkandî, sahabenin ittifak ettiği bir konuda müctehidin bu görüşün dışına çıkmaması ve bunun aksine icthad yapmaması gerektiğini ifade

.....

87 Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *el-Fetâvâ*, 731. Fetvâ usûlünün bu kâidesiyle alakalı Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin (ö. 340/952) ifade ettiği "Ashabımızın icthadına muhalif olan her ayet ya mensûh kabul edilir ya da tercihe hamledilir. Evla olan ise tevil etmek suretiyle (muhalif olan ayet ve icthadın arasını) uzlaştırmak-tevfik etmektir." (Ebû'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn el-Kerhî, *Risâle fi'l-usûl (Te'sîsü'n-nazar'ın içinde)* (Beirut: Dâru İbn Zeydün, ts.), 169-170.) şeklindeki beyanının doğrudan usûl-i fetvâ ile alakalı olmadığını düşünmekteyiz. Nitekim delillerin tearuzu ve mezhep görüşlerinin nass ile çelişiyor gözükmesi durumunda nasıl bir yol izleneceğine öneri ileri süren Kerhî'nin bu ifadesi, müftilerin fetvâ verirken mezhep görüşlerini veya nassları önceleyebileceği bir zemin ve dayanak olmanın ötesindedir. Detaylı bilgi için bk. Büyükmutu, *Hanefî Fetvâ Usulünün Teşekkülü*, 273.

88 Nakledildiğine göre bu hâdise, Fâtıma bnt. Kays'ın Hz. Ömer'e gelerek kocasının üç talak vererek kendisini boşadığını ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisine nafaka ve süknâ hakkı vermediğini söylemesi üzerine Hz. Ömer'in unutup unutmadığı, doğru anlayıp anlamadığından emin olmadığı bir kadının sözüne bakarak Allah Teâlâ'nın kitabına muhalefet edemeyeceğini söylemesi şeklinde cereyan etmektedir. Hadisin tahrîc ve değerlendirmesi için bk. Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Riyâd: Dâru Taybe, 2005), 9/217-223.

etmektedir. Ancak sahâbe, ilgili konuya dair ihtilaf halindeyse müctehidin bu durumda muhayyer davranmasının mümkün olduğunu belirtmektedir.⁸⁹

11. İctihadın Tecezzi Edebildiği ve Müctehidin Sadece Vâkıf-Ehil Olduğu Konularda Fetvâ Vermesinin Mümkün Olduğu

Semerkindî müftilerin fikhın tüm konularında değil, ehil oldukları konularda fetvâ vermesinin mümkün olduğunu, fikhın tüm konularını bilmenin gerekli ve elzem olmadığı ifade etmektedir. Bu çerçevede Semerkandî “İsmail b. Hammâd b. Ebî Hanîfe, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî ve Ebû Yûsuf’un kendilerine sorulan bazı sorularda ictihad edemediklerini yahut hatalı görüşler belirttiklerini” söylemekte, mamafih “bir müctehidin fikhın tüm konularında değil, bazı konularında ictihad edebilecek olmasından dolayı ictihadda tecezzinin mümkün olduğuna” işaret etmektedir. Buna delil olarak Semerkandî Hammâd b. Ebî Hanîfe’nin, Ebû Yûsuf veya Muhammed b. Mukâtil ile alakalı olarak “Şu konularda onlara sorun, şu hususlarda sormayın.” ifadesini ileri sürmektedir.⁹⁰

B. AHLAKİ PRENSİPLERE DAİR FETVÂ USÛLÜ KAİDELERİ

1. Müftinin, Fetvâ Bekleyen Müsteftinin Israrlı Tavırları Karşısında Teenni ile Hareket Etmesi ve Fetvâda Aceleci Davranmaması Gerekliği

Ebûbekir el-İskâf’ın naklettiğine göre Ebû Nasr Muhammed b. Sellâm, fetvâda aceleci davranan müsteftinin baskısının dikkate alınmaması gerektiğini söylemektedir. Buradan hareketle Semerkandî ehil ve layık olan kimsenin inisiyatif alması ve imkân-zaman nispetince ictihad yapması gerektiğini, ancak fetvâ vermek için uygun zaman olmadığında müftinin süre istemesi ve acele etmemesi gerektiğini söylemektedir.⁹¹ Semerkandî burada Ebû Hanîfe’nin başından geçen şu hâdiseyi nakletmektedir. Ebû Hanîfe’ye gelerek hızlıca cevap almak üzere sorusunu aceleyle soran kişi, Ebû Hanîfe’nin düşündüğünü ve ağır hareket ettiğini görünce soruyu ve konuyu anlamadığını düşünür. Adamdaki bu durumu fark eden Ebû Hanîfe de fetvâ işinin mesuliyetini göstermek üzere “Sorduğun soruyu anlamadığım için ağırdan aldığımı düşünüyorsun, lakin .....

89 Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ*, 731.

90 Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ*, 732.

91 Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ*, 728.

Allah Teâlâ beni ahirette hangi soruya nasıl cevap verdiğime dair her şeyden hesaba çekecektir” cevabını verir.⁹²

2. Ayaküstü Fetvâ Verilmemesi Gerektiği, Ancak Müftînin Bazı Durumlarda Başıyla İşaret Ederek veya Yürürken veya Fetvâ Vermesinin Mümkün Olabileceği

Ebü'l-Kâsım es-Saffâr el-Belhî, konuşmak yerine başıyla işaret ettiğinde maksadı anlaşılan bir müftînin bu şekilde fetvâ vermesinin caiz olduğunu ifade etmektedir. Bu konunun devamı niteliğinde Ebûbekir el-İşkâf'a yürürken fetvâ vermenin caiz olup olmadığı sorulduğunda el-İşkâf, mütalaa yapmayı, uzun araştırmayı ve istinbat yapmayı gerektiren zor konularda yürüyerek fetvâ vermenin caiz olmadığını ifade etmekte; bariz, cevabı kolay, anlaşılır ve zahir bir meselede ise bu şekilde fetvâ vermenin caiz olduğunu beyan etmektedir.⁹³

3. Müftînin Kendini Beğenmemesi, Ucb ve Kibirten Sakınması Gerektiği

Ahlâkî ilkelerin başında gelen bu hususa dair Muhammed b. Seleme, bir müftîde ucb, kendini beğenme ve kibir gibi hallerin bulunmasının, onun itimat edilir, isabetli ve amel edilebilir bir fetvâ vermesine mâni olacağını belirtmektedir.⁹⁴

Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin fetvâ usûlüyle ilgili ifade ettikleri önceki dönemlere ait görüşlerin üzerine bina edilmiş önemli değerlendirmeler, tahliller ve kategorize edilmiş kâideleri ifade etmektedir. Bu yönüyle Semerkandî, fetvâ usûlüne dair ortaya koyduğu bu yaklaşımlar ve nakillerle Hanefî fıkıh literatüründe ilk defa bazı fetvâ usûlü kâidelerinin gün yüzüne çıkmasında önemli bir dönem noktasını teşkil etmektedir.

İstatiksel olarak değerlendirildiğinde burada zikredilen on dört kâideden üçü etik-ahlâkî prensipler olan âdâba taalluk eden kâidelerden oluşmaktayken on bir tanesi fetvâ verme ve alma ilkeleri olan usûl kâidelerini içermektedir. Bu kâidelerden sadece birkaçı müsteftiyi bağlayıcı nitelik arz ederken birçok hususun müftîye hitap eden kâideler olduğu görülmektedir.

.....

92 Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ*, 730.

93 Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ*, 734.

94 Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *el-Fetâvâ*, 730.

Sonuç

Ebû Hanîfe ve talebelerinin ictihad ve fetvâ bağlamındaki yaklaşımlarının tamamen fetvâ usûlüne dair değerlendirmeler değil, ictihad merkezli bir usûl anlayışını merkeze alan kriterler olduğu anlaşılmaktadır. 3./9. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki dönemde ictihad ve fetvânın içerik itibarıyla birbiri yerine sıklıkla kullanılıyor olması fetvâ usûlünün bu dönem öncesinde teşekkül etmediğini göstermektedir. Mezhep müktesebatının artması, eserlerin çoğalması, müctehidlerin ve müftî adaylarının sayıca artması gibi faktörler ise belirli bir metodoloji, hiyerarşi, ilke ve prensipler çerçevesinde fetvâ vermeyi gerekli hale getirmiştir. Eldeki veriler göz önünde bulundurulduğunda ağırlıklı olarak 3./9. yüzyıldan itibaren fetvâ verirken bazı kriterlere riayet edilmesi ve bir standart etrafında fetvâ verme disiplininin oluşturulması, fetvâ usûlünün teşekkülüne dair yapılan ilk teşebbüsleri ifade etmektedir. Bu dönemdeki bazı fetvâ usûlü kâidelerinin, mezhep müktesebatına vurgu yaptığı, bununla da müftî-müctehid adaylarına fetvâ verme konusunda yardımcı bir vazife üstlendiği görülmektedir. Nitekim fetvâ usûlünün temel ilkelerinden biri olarak “önceki müctehidlerin görüşlerinin bilinmesi ve eserlere vâkıf olunması” gibi bir kâidenin mevcudiyeti, müftî adaylarına mezhebin temel dinamiklerini öğretme ve kurumsal yapıyı muhafaza etme noktasında ileri sürülmüş önemli bir hususu ifade etmektedir.

İlk fetvâ usûlü kâideleri olarak literatürde karşılık bulan Semerkandî'nin ele aldığı bu maddeler hem müctehid müftîlere hem de mukallit müftîlere hitap eden bir içeriğe sahiptir. İctihad yapabilecek istidat ve ehliyetle olan müctehid müftîler için vurgulanan hususlar ile mevcut müktesebatı kullanarak belirli bir metodoloji ve plan çerçevesinde fetvâ vermesi gerektiği ifade edilen mukallit müftîlerin sorumluluklarına aynı anda temas edilmektedir. Bunda mutlak ictihad faaliyetinin üzerinden uzun bir süre geçmemesinin ve ictihad yaparak fetvâ verebilen hakikî müftîlerin mevcut ve bir anlamda çoğunlukta olmasının etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Erken dönemlerdeki bazı fetvâ usûlü kâidelerinin sonraki dönemlerde kısmen değişiklik göstermiş olması, mevcut şartların hem fetvânın hem de fetvâ usûlündeki bazı hususların değişime açık olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu yukarıda geçen ilk ilk maddede olduğu gibi

Semerkandî'nin Hasan b. Ziyâd'dan nakledilen bir görüşün delalet ettiği mutlak manasına dair yaptığı müdahalesi-değerlendirmesi, fetvâ usûlü kâidelerinin maslahata ve gereksinimlere göre ehil olan kimseler tarafından revize edilmeye açık bir pozisyonda olduğunu göstermesi açısından önemli bir emsal teşkil etmektedir. Bu cümleden olarak sonraki dönemlerde gelişme gösteren fetva usulü kaidelerinin, esasında, salt olarak bir gelişme değil, müstakil yeni kaidelerinin literatüre girmesi şeklinde ilerleme olarak ele almak da mümkün gözükmemektedir.

Nihai olarak fetvâ usûlü, mezhebin kurumsal yapısı içinde mezhebin kurucu iradesinin farklı dönemlerde uygulanabilmesini ve sonradan ortaya çıkan hâdiseler karşısında mevcut müktesebatın işlevsel hale getirilmesini temin eden bir metodoloji olarak oluşum ve gelişim göstermiş ve halihazırda bu gelişim devam etmektedir.

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin bu noktadaki en önemli katkısı ise bu metodoloji ve fikhî mesâiye dair kendi dönemine kadar gündemde olan hususlara mercek tutması, bunları kendi dönemine yansıtması ve sonraki dönemlere nakletmesi şeklinde olmuştur. Semerkandî'nin iki önemli eserinden hareketle yaptığımız bu çalışmada tespit edebildiğimiz kadarıyla onu önemli kılan husus, sadece nevâzil türüne dair *Kitâbü'n-Nevâzil* isimindeki eseri yazmış olması değil, bu eserle birlikte literatüre ilk fetvâ usûlü kâidelerini kazandırmış olmasıdır.

Kaynakça/Reference

- Abbâs, Abdüssettâr Abdülcebbâr. *Menhecîyyetü'l-iftâ*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 2014.
- Âli Huneyn, Abdullâh b. Muhammed b. Sa'd. *el-Fetvâ fi's-Şerîati'l-İslâmiyye*. Riyâd: Mektebetü Ubeykân, 2008.
- Âlim b. Alâ, Ferîdüddîn. *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005. Basım, ts.
- Aşkar, Muhammed Süleyman Abdullâh. *el-Füyâ ve menâhicü'l-iftâ, Kuveyt*. Kuveyt: Mektebetü'l-Menâri'l-İslâmiyye, 1986.
- Atar, Fahrettin. "Fetva". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/486-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ateş, Mustafa. *Son Dönem Osmanlı Fakihlerinden İbn Âbidîn'in Fıkıhçılığı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2019.
- Attâbî, Ebû Nasr Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Buhârî. *Cevâmiu'l-Fıkh (Fetâvâ Attâbiyye)*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, 01066.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb. *el-Fakih ve'l-mütefakkih*. yy.: Mektebetü't-Tev'iyyetü'l-İslâmiyye, 2010.
- Bedir, Murteza. *Buhara Hukuk Okulu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdillâh. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Burhânî, Burhâneddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz. *el-Muhîtu'l-Burhânî*. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, 2004.
- Büyükmutu, Mehmet. *Hanefi Fetva Usulünün Teşekkülü ve IV.-X. YY. Arası Teori-Pratik İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2024.
- Cessâs, Ebûbekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-Usûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Cevziyye, İbnü'l-Kayyim Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyûb ez-Züraî. *İ'lâmü'l-muvakkı'in an Rabbi'l-Âlemîn*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- Cürcânî, Ebû Abdillâh Yûsuf b. Ali b. Muhammed. *Hizânetü'l-ekmel*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015.
- Çağrıçı, Mustafa. "Edep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/412-414. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. Fazl. *Sünenü'd-Dârimî (el-Müsnedü'l-Câmi')*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005.

- Demirci, Abdullah. *Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin "en-Nevâzil" İsimli Eseri: Tenkitli Neşir ve İnceleme (İcârât Bölümünden Eserin Sonuna Kadar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2021.
- Der'ân, Abdullâh b. Abdülazîz. *el-Fetvâ fi'l-İslâm*. Riyâd: Mektebetü't-Tevbe, 2008.
- Destinâî, Muhammed. *Âdâbü'l-Müftîn*. "Muhammed ed-Destinâî'nin 'Âdâbü'l-Müftîn' Adlı Risâlesi: İnceleme ve Tahkîk". thk. Şenol Saylan. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/1 (Bahar 2019), 245-270.
- Emîr Pâdişâh. *Teyşîru't-Tahrîr*. Beyrut: Dâru's-Selâm, 1. Baskı., 2014.
- Gaznevî, Cemâleddîn Ahmed b. Muhammed. *el-Hâvî'l-kudsî*. thk. Sâlih Ali, Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2011.
- Gücerâtî, Kâdî Cüken. *Hizânetü'r-rivâyât*. Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla Koleksiyonu, 1095.
- Hamdân, Ahmed b. *Sıfatü'l-müftî ve'l-müsteftî*. Riyâd: Dâru's-Sumey'î, 2015.
- Hasîrî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim b. Ânûş. *Kitâbü'l-Hâvî fi'l-fetâvâ*. Köp-rülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 549-001.
- Hoyladı, Adnan. *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: M.Ü. İFAV Yayınları, 2022.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilazîz eş-Şâmî. *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilazîz eş-Şâmî. *Şerhu Ukûdi Res-mi'l-müftî*. Kâhire: Dâru'l-İhsân, 2018.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Riyâd: Dâru Taybe, 1. Baskı., 2005.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrahim. *el-Bahru'r-râik Şerhu Kenzi'd-dekâik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1997.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrahim. *Resâilü İbn Nuceym (er-Rasâilü'z-Zeyniyye fi mezhebi Ebi Hanîfe)*. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1999.
- İbn Salâh, Ebû Amr Takiyyüddîn Osmân b. Salâhuddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Edebül-müftî ve'l-müsteftî*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Ta'zîmü'l-fütyâ*. Dubâi: Dâira-tü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2012.
- İbnü's-Şihne, Ebû'l-Fazl Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muham-med es-Sekafî el-Halebî. *Nihâyetü'n-Nihâye fi tahrîri takrîri'l-Hidâye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Koleksiyonu, 108.

- İbrahim, Muhammed Yüsrâ. *el-Fetvâ*. Kâhire: yy., 2007.
- Kâdihân, Fahreddîn Hasen b. Mansûr. *Fetâvâ Kâdihân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2009.
- Kahtânî, Müsfir. *Menhecü İstinbâti ahkâmi'n-nevâzil*. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2003.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs. *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2009.
- Karamustafaoğlu, Muhammed Hafız. *Ebü'l-Leys es-Semerkandi'nin en-Nevâzil İsimli Eseri: Tenkitli Neşir ve İnceleme (Taharet Bölümünden Bey' Bölümünün Sonuna Kadar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2022.
- Kaya, Eyyüp Said. *Nevâzil Literatürünün Doğuşu ve Ebü'l-Leys es-Semerkandi'nin Kitabü'n-Nevâzil'i*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Kerhî, Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn. *Risâle fî'l-usûl (Te'sisü'n-nazar'ın içinde)*. Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.
- Keşşî, Ahmed b. Mûsa. *Mecmû'u'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkıât*. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2023.
- Kudât, Cihâd Ahmed. *Kavâidü't-tashîh ve't-tercîh fî'l-mezhebi'l-Hanefî*. Ürdün: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ, Doktora Tezi, 2010.
- Kutluboğa, Kâsım b. *et-Tashîh ve't-tercîh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2002.
- Kutluboğa, Kâsım b. *Mecmûu Resâil*. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2013.
- Likkânî, İbrâhim. *Menâru usûli'l-fetvâ ve kavâidü'l-iftâ bi'l-akvâ*. Rabat: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2002.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Ali b. Süleyman. *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*. Beyrut: İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Merginânî, Ali b. Ebîbekr el-Fergânî. *et-Tecnîs ve'l-mezîd*. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 2004.
- Nakîb, Ahmed b. Muhammed Nâsiruddîn. *el-Mezhebü'l-Hanefî*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2002.
- Nâtûfî, Ahmed b. Muhammed Ömer. *el-Ecnâs fî furû'i'l-Fıkhî'l-Hanefî*. Riyâd: Dâru'l-Me'sûr, 2016.
- Nebîre-i Ömer, Yûsuf b. Ömer b. Yûsuf es-Sûfî el-Kudûrî. *Câmiu'l-muzmerâti ve'l-müşkilât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2018.

- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *Mukaddimetü'l-Mecmû' Şerhi'l-Mühezzeb*. Amman: Ervika li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 2020.
- Neysabûrî, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kureşî. *Sahîhu Müslim*. Riyâd: Beytül'l-Efkârî'd-Devliyye, 1998.
- Osmânî, Muhammed Takî. *Usûlü'l-iftâi ve âdâbühü*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2014.
- Riyâd, Muhammed. *Usûlü'l-fetvâ ve'l-kadâ fi'l-Mezhebi'l-Mâlikî*. yy.: Dâru'l-Beyzâ, 1996.
- Sadrüşşehîd, Ebû Hafs İbn Mâze Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülazîz b. Ömer. *Şerhu Edebi'l-kâdi*. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1977.
- Saylan, Şenol. *Hanefîlerde Mezhep Usûlü, (Takdim: Mürteza Bedir, Fetvâ ve Değişim)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- Semerkandî, Ebû'l-Kâsım Nâsiruddîn Muhammed b. Yusuf. *el-Mültekât fi'l-fetâvâ'l-Hanefiyye*. Sehârenpûr: Mektebetü Dâru'l-İmân, 2008.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *el-Fetâvâ min ekâvîli'l-meşâyih fi'l-ahkâmî's-Şer'iyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2017.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *Uyûnü'l-mesâil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1998.
- Serahsî, Ebû Abdullâh Radiyyüddîn Muhammed b. Muhammed et-Tüsânî. *el-Muhîtu'r-Radavî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2021.
- Sicistânî, Yûsuf b. Ebû Saîd Ahmed Tahir b. Mehmed. *Münyetü'l-Müftî*. Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 17966.
- Simâvî, Şeyh Bedreddin. *Yargılama Usûlüne Dair (Câmiu'l-Fusûleyn)*. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2012.
- Şahin, Osman. *Fetvâ Âdâbı*. Samsun: yy., 1. Basım., 2009.
- Şahin, Osman. "Fetvâ Emîni Mehmed Fikhî Efendi'nin (1147/1735) Hayatı ve Eserleri". *Diyanet İlmi Dergi* XLIV/3 (2008), 129-142.
- Şâtîbî, İbrahim b. Musa Ebû İshâk. *el-Muvâfakât*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 2008.
- Şimşek, Murat. *Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*. Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019.
- Şuhâvî, Muhammed Bedreddin. *et-Tırâzü'l-Müzheb*. "Bedreddin eş-Şuhâvî'nin 'et-Tırâzü'l-Müzheb' Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi". thk. Osman Bayder. *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 211/257.

- Şuhâvî, Muhammed Bedreddin. *et-Tırâzü'l-müzheb fî tercihi's-sahîhi mine'l-mezheb*. Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 2013.
- Tarsûsî, Ebû İshâk Necmeddin İbrahim b. Ali b. Ahmed. *Enfe'u'l-vesâil ilâ tahrîri'l-mesâil (el-Fetâva't-Tarsûsiyye)*. Beyrut: Müessesetü'r-Rayyân en-Nâşirûn, 2014.
- Uğur, Seyit Mehmet. *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2017.
- Ûşî, Sirâceddîn Ali b. Osmân. *el-Fetâva's-Sirâciyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 2011.
- Ûşî, Sirâceddîn Ali b. Osmân. *el-Fetâva's-Sirâciyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, 1033.
- Yaman, Ahmet. *Fetvâ Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul: MÜİF Yayınları, 2017.
- Yılmaz, Okan Kadir. *Orta Asya Hanefî Fetvâ Literatürünün Gelişimi ve İcâre-i Tavîle (4/10-6/12 Yüzyıllar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, 2023.
- Zâhidî, Necmeddîn Muhtâr b. Mahmûd el-Gazmînî. *Kunyetü'l-münye li tetmîmi'l-Gunye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmut Paşa Koleksiyonu, 260-001.